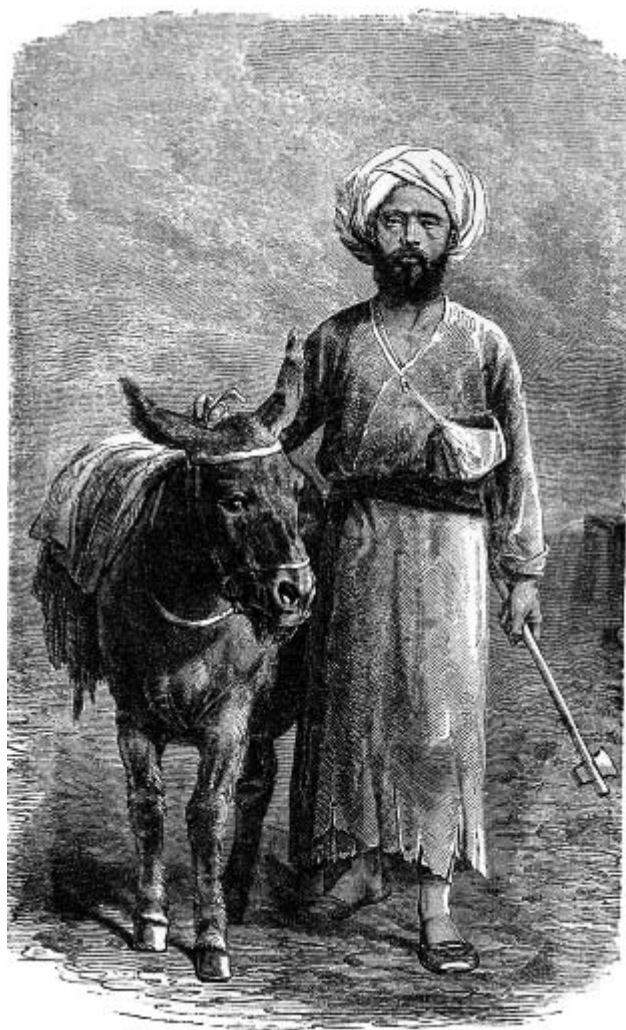

VÁMBÉRY ÁRMIN 1832 – 1913

Tanulmányok Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján

A *Magyar Tudomány* 2013/8 számából

Vámbéry Ármin dervisként
Illusztráció a *Vámbéry utazásai Ázsiában* című kötetből
(Budapest, Athaeneum, 1905)

VÁMBÉRY ÁRMIN

1832 – 1913

Tanulmányok

Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján

Szerkesztők: Hazai György és Fodor Pál

a *Magyar Tudomány* 2013/8 számából

Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján

BEVEZETŐ

Hazai György

az MTA rendes tagja

Fodor Pál

az MTA doktora,

az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
főigazgatója, a Történettudományi Intézet igazgatója
fodor.pal@bt.k.mta.hu

A magyar közvélemény által világpolgárnak kikialtott Vámbéry Ármin a kiegyezés és az első világháború közötti időszakban minden kétséget kizárólag az ország egyik legismertebb és legnépszerűbb emberének számított. Személye és mindaz, ami körülötte történt – a napilapoktól kezdve a kor élcslapjái, a *Borsszem Jankóig* – a sajtó állandó témája volt.

Szerteágazó tudományos és közéleti tevékenysége folytán életútjának minősítése mindmáig tág keretekben mozog. Ezek közül a sorsot merészen kihívó keleti utazó titulusa tűnik mindmáig talán a leggyakoribbnak. A keletkutatás művelői természetesen tudományos munkásságának különböző területeit emelik ki. De minősíti őt a Kelet egykori történetével és politikai összefüggéseivel foglalkozó kutatók egyre szélesebb tábora is. Ők – egy modern terminussal élve – az első közel és közép-keleti szakértőt látják benne.

Az India körül kirajzolódó lehetséges orosz–angol konfliktus („*The Great Game*”) magától értetődővé tette a közbülső területen fekvő, török népek lakta Közép-Ázsia és Af-

ganisztán megismerését. Vámbéry munkásságának arculatát ezért markánsan meghatározta 1861–1864-ben tett, és akkor világszenzációnak számító közép-ázsiai utazása, mely során bejárta az ismeretlen Türkisztán retgett rablói által uralt Híva, Buhara és Szamarkand városait, majd a kénysertől vezérelve Afganisztánon át visszatért Perzsiába. Az Akadémiánk által támogatott kutatóút eredeti célja a magyarság keleti kapcsolatainak kutatása, s a Kőrösi-Csoma Sándor által megkezdett munka folytatása volt. A sors azonban úgy akarta, hogy a fiatal kutató tudományos tevékenységében Közép-Ázsia korábbi múltjának és akkori jelenének feltárása a továbbiakban is, lényegében egész élete folyamán meghatározó szerephez jusson.

Tudományos munkássága hatalmas teret fogott át. Ebben természetesen fontos helyet kapott a magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatása, mely a magyar nyelv török vagy finnugor eredetét eldönteni hivatott nagy nyelvészeti vita, az úgynevezett *ugor–török háború* szóban és írásban zajló, több évtizedes

nyílt csatározásain keresztül alapvetően határozta meg a magyarság nyelvi és etnikai kutatásának további alakulását. Ezen túl a közép-ázsiai törökség történelmére és nyelvére vonatkozó források feltárása, hazahozatala, valamint azok megjelentetése is korszakos eredménynek számított. De a törökországi törökséghez kapcsolódó turkológiai–oszmánisztikai munkálkodását, a törökség nemzeti tudatának felébresztését és a keleti nyelvek hazánkban történő oktatásának megalapozását is mind Vámbéry érdemei közé sorolhatjuk.

Emellett nem szabad megfeledkezni közéleti tevékenységéről sem. A közép-ázsiai útjáról hazatérő fiatalember egy csapásra vált az angol úri osztály divatos vendégévé, a világpolitika sorsát befolyásoló uralkodók személyes jóbarátjává. Itt ki kell emelni Viktória királynőt és fiát, VII. Eduárdot, akik az akkori világbirodalomnak számító Anglia trónján sem feledkeztek meg a szánta utazó Angliáért tett szolgálatairól. De megemlíthetnénk perzsa sahokat, valamint oszmán szultánokat is, akik közül minden bizonnyal a II. Abdülhamid szultánhoz fűződő viszonya vált a legismertebbé. A nyugati sajtó erejét idejekorán felismerő szultán Vámbéryt már nemcsak mint a török nyelv és kultúra kutatóját, hanem mint világszerte publikáló újságírórt rajongta körül. A *The Times*, valamint számos más ország vezető napilapjainak címlapján megjelenő vezércikkek szerzője – *distinguished foreigner* álnéven – képes volt a nyugati közvélemény figyelmét felkelteni és ráirányítani a keleten zajló nagy játszma mozzanataira, ezért Vámbéry tollát nemcsak az uralkodók, de a politikusok is félték és tisztelték. Ennek is köszönhető, hogy Vámbéry Ármin gondolataira és helyzetjelentéseire a brit Foreign Office is kíváncsi lett, így 1889–1911 között a diplomáciai babérokra törő, ám a nagypoliti-

kához túlzottan naiv és idealista tudós rendszeres levelezésben állt az angol külügy munkatársaival. A sok helyen – tévesen – ügynöknek, sőt kettős ügynöknek kikialtott Vámbéry ebbéli munkássága talán egyetlen sikertelen próbálkozása lett, hiszen az angol és osztrák–magyar érdekekért kifejtett erőfeszítései, valamint megrögzött oroszellenessége dacára élete alkonyán végig kellett néznie az angol–orosz közeledést, majd a Bosznia körül kialakult Habsburg–török csatározásokat.

Mindezekkel együtt az érettségivel sem rendelkező Vámbéry Ármin életműve bámulatra méltó. Az önmagukban is hatalmas kutatási területeken megjelentetett tudományos műveinek, monográfiáinak és tanulmányainak egész sora máig alapművei a Kelet iránt érdeklődő kutatóknak. Újságcikkei, beszámolóí sora a kor politikáját és társadalmát feltáróknak lehet igazi kincs, míg a magyarsággal kapcsolatos felfedezései minden magyar számára alapvető fontosságúak. Az itt következő tanulmányok feladata az, hogy képet adjanak Vámbéry Ármin tudományos és más irányú tevékenységéről; s ez egyben bepillantás lesz a nemzetközi és magyar turkológia születésének izgalmas korszakába is.

Kulcsszavak: *Vámbéry Ármin, turkológia, nagyhatalmi vetélkedés Közép-Ázsiáért*

IRODALOM

A Vámbéry halálát követő évtizedek során több megemlékezés és életrajz foglalkozott a jeles orientalista munkásságával, amely több bibliográfiai összefoglalás tárgyát is képezte. Ezekről ad részletes tájékoztatást a Hazai György tollából megjelent életrajz új kiadása: *Vámbéry Ármin életútja (A Múlt Magyar Tudósai)*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. Újabb kiadás: *Vámbéry inspirációk*. Liliom Aurum, Dunaszerdahely, 2009, 335–379. Ez a kiadás függelékében bibliográfiai áttekintést ad Vámbéry Ármin publikációiról és a munkásságával foglalkozó irodalomról.

A „VÁMBÉRY-JELENSÉG”

Dobrovits Mihály

PhD, Szegedi Egyetem Bölcsészettudományi Kar Altajisztikai Tanszék Turkológiai Kutatócsoport
dobrovits@gmail.com

Írásunknak azt a címet is adhatnók, hogy *egy ember arcai*. Egy emberé, aki a Pozsony melletti Szentgyörgy (ma Svätý Jur, Szlovákia) született, egy koldusszegény talmudista árvaságra jutott gyermeke, akit édesanyja, özvegy-ségre jutván, második házasságában Dunaszerdahelyre vitt. Bár Dunaszerdahelyen a család kétséget kizáróan némileg jobb anyagi helyzetbe kerülhetett, ez még mindig nem érte el a (mai szóhasználatnál élve) középosztálybeli jólétet. Mi több, a család arra is rászorult, hogy piócaszedésből tartsa fenn magát. Táplálkozásuk pedig olyannyira szegényes volt, hogy azt – Vámbéry későbbi visszaemlékezései alapján – a *kasrút*, azaz a zsidó étkezési szabályok alapján értelmezni nem is lehetett.¹ Magyarán, húsféle és tejtermék nemigen került az asztalukra. Vámbéry sorsát tovább súlyosbította ifjúkori betegsége, amelyet ő paralízisnek tartott, de a modern orvostudomány szerint feltehetőleg Legg–Calvé–Perthes-szindrómában szenvedhetett.

Az ifjú Wamberger Hermann (zsinagógai nevén Cvi) élete tehát eleve egy nagy utazással kezdődött, amit egyúttal egy személyiséget átalakító tragédia is megerősített. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezt követően Vámbéry élete nem lett más, mint utazások és átalakulások sorozata. A „Vámbéry-jelenség” lényege való-

színűleg éppen ezekben az alakváltozásokban rejlik. Ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy hősünk bármikor is megtagadta volna önmagát; önmagáról beszélve sosem tagadta meg sem származását, sem korábbi (vagy éppen párhuzamos) énjait. Inkább nevezhetnők őt az átváltozás művészenek, aki minden helyzetben megtanulta, miképpen fogadtassa el magát és mondandóját aktuális környezetével. Ezzel együtt azt is kijelenthetjük, hogy Vámbéry utazásai többet jelentenek egy felfedező utazásainál. Nemcsak testi valójában utazott, de személyisége és – ha szabad így fellelőzősen fogalmaznunk – lelkiisége is követte az utazót. Épp ebben különbözik kora más nagy felfedezőitől. A XIX. és a XX. század folyamán számos utazó vállalkozott arra, hogy addig ismeretlen tájakra merészelve keresse az emberiség, netán a saját hasznát, netán mindkettőt egyszerre. Eredményeik ma is ott ragyognak a tudomány egén. Az azonban csak egészen keveseknek adatott meg, hogy oly sok bőrbe bújva, oly sok kulturális hatást éljenek át, mint Vámbéry. (E nagy „áthasonulók” közül természetesen mindenképpen említenünk kell a nagy „ős”, Kőrösi Csoma Sándor nevét.)

Az első utazások

Az ifjú dunaszerdahelyi Talmud-iskolás első útja, éppen édesanyja ösztönzésére a reformkori Magyarországra vezetett. A XIX. század

első felében még híre sem volt a későbbi zsidó asszimilációnak. Így az ifjú Wamberger, hiába ismert már ifjúkorától kezdve négy nyelvet (a jiddis-német mellett magyarul, szlovákul és természetesen héberül is tudott), gyakorlatilag új világba csöppent, amikor előbb református iskolába, később Szentgyörgyön, majd Pozsonyban katolikus gimnáziumba került. Túl azon, hogy az említetteken túl latinul is meg kellett tanulnia, a közeg, amelybe került, korántsem volt nyitott vagy befogadó. Ugyanez jellemezte szülői közegét is, az ifjú gimnazistát támogató pozsonyi hitközség legalább annyira gyanakvóan nézte tanulmányait, mint keresztény tanárai. Az ifjú Vámbéry tehát nem *asszimilálódott* (hiszen a zsidóság asszimilációja ebben a korban még csak elméleti kérdés volt), hanem *akkulturálódott*, s e folyamaton keresztül talált magának igazi hazát. Később gyakran hányták a szemére, hogy zsidóságot „megtagadta”, netán, hogy „déliabos nemzeti illúziók” kiszolgálójává lett volna. Vámbéry szolgált, de nem szolgált ki senkit. „Bűne” az volt, hogy azonosult annak a közegnek az értékrendjével, amelybe belekerült. Más nem is tehetett volna. Ebben az időben ugyanis még nem alakult ki az a liberális hangulat, amely későbbi kritikussai számára lehetővé tette, hogy zsidóként legyenek magyarok, illetve magyarként őrizzék meg vallási kötődésüket. Ezt az utat 1848–1849 szelleme kijelölte ugyan, kiépíteni azonban már nem lehetett képes. Vámbéry maga is elmondta, hogy számára mégis e dicsteljes tragédia jelölte ki a követendő utat. Tudatosan vállalta, hogy magyar hazafi lesz.

*Út a magyarságba,
avagy egy levert nemzet lehetőségei*

Vámbéry, illetve ekkor még mindig Wamberger Hermann tehát 1849-től kezdve tudato-

san igyekezett magyarrá válni. Magyar ruhát hordott, magyar nyelven beszélt, s ebben a közegben döntötte el, hogy életét a magyar nemzeti eszme szolgálatába kívánja állítani. Házitanítóként bejárta Magyarországot (ezen utakra most nem tudunk kitérni), s lassanként kiépítette az utat a korabeli magyar szellemi és politikai elit felé. Sajátos fintora a sorsnak, hogy a vesztes, s az osztrák hatalom által megnyomorított nemzet légköre volt az, amelyben ezt az utat viszonylag könnyen megtalálhatta. Elvégre nemcsak Vámbérynek volt szüksége a magyarságra, de a magyarságnak is szüksége volt rá. Így került kapcsolatba Vörösmartyval, Arany Jánossal, (a szintén zsidó gyökerekkel rendelkező) Ballagi Mórral, s ami a legfontosabb, báró Eötvös Józseffel, a szinte egyedüli nemzeti intézményként maradt Akadémia elnökével. Ők segítették abban a törekvésében, hogy az ifjú, frissen megmagyarosodott poliglott török nyelvi tanulmányokba kezdhesen.

Vámbérynek ebben a korban más útja nem volt. Nemcsak azért nem, mert rendszer tanulmányait Pozsonyban abbahagyta, így középiskolai végzettséggel sem rendelkezett, hanem azért sem, mert az 1850-es években zsidók számára még nem nyíltak meg az osztrák abszolutizmus uralta egyetemek kapui. Így felesleges számon kérnünk, miért is nem igyekezett egyetemi tudást szerezni. Különösen, hogy orientalisztikát Pesten még csak Repiczky János oktatott, aki Vámbéryt magántanulónaként fogadta. Bécsben pedig Joseph von Hammer-Purgstall bárónál igyekezett tanulni, akit máig az oszmán-török történetírás atyámasterének tartunk.

Út az iszlámba

Közismert, hogy Vámbéry 1857-ben került abba a helyzetbe, hogy Eötvös József segítség-

¹ Rékai Miklós etnográfus (Magyar Néprajzi Múzeum) szíves közlése az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencián.

gével Konstantinápolyba utazhassék. Négy évet töltött itt. A pénztelen magyar emigránsból itt lett Resid efendivé, az oszmánli elit tekintélyes tagjává. Ehhez ismételtelen csak hasonulnia kellett. Bár állítása szerint nyilvánosan sosem vált hitvalló muszlimmá, ténylegesen muszlimként élt és viselkedett. Ebben pedig, saját elmondása szerint, éppen zsidóként megélt gyermekkorának emlékei segítettek. Mindezek mellett, 1857-ben vált véglegesen Vámbéry Árminná is.

Hogy megérthessük, milyen körülmények között járta útját Vámbéry, időben húsz évvel korábbra kell tekintenünk, egészen az 1848–49-es magyar szabadságharc utáni törökországi magyar emigráció megjelenéséig. Azt kell először megértenünk, hogy milyen szerepet játszott az Oszmán Birodalom a XIX. század második felének nemzetközi politikájában. A török reformkor, a Tanzimát 1839-ben kezdődött, és II. Abdülhamid (1842–1918, uralkodott: 1876–1909) uralma alatt fejeződött be. A század elején még a feudális anarchia állapotában leledző birodalom nemcsak a modern hadügy és flotta alapjait vetette meg, hanem mindazokét a társadalmi reformokét is, amelyek a közel-keleti modernizációs folyamatok alapjául és általános mintájául szolgálnak jószerivel mind a mai napig. „Európa beteg embere” a múlt század közepén tehát lábadozni látszott. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a Porta kifejezett diplomáciai sikerként könyvelhette el a magyar emigráció ügyét. Hosszú idő óta először fordult elő, hogy a Porta nemcsak két európai hatalom *démarche*-ainak tudott sikeresen ellenállni, de a helyzetet egyértelműen a maga javára tudta fordítani. Konstantinápolyt ebben az álláspontban az is megerősítette, hogy Lord Palmerston és a

francia diplomácia egyaránt erre biztatta. A Porta ezzel két legyet ütött egy csapásra, hiszen a Hünkár Iszkelesi szerződés (1833) alapján a török politikában meglehetősen befolyásra szert tett oroszok helyett az angolok és a franciák védőszárnyai alá helyezhette magát. A magyar ügy így fordulópontnak bizonyult abban a török politikai fejlődésben, amely a londoni szerződéstől (1841) a krími háborúig tartott. Ennek lényege kezdetben az orosz befolyástól való függetlenedés, majd pedig 1841 után annak lerázása volt. A krími háborút (1853–1856) lezáró párizsi béke nemcsak területileg erősítette meg a Portát, hanem a birodalom ismét hitet tett a nyugatos irány folytatása mellett. Ebben a légkörben érkezett meg a fiatal Vámbéry első törökországi útjára, 1857-ben. Itt ajánlotta be őt az Iszmail pasa néven muszlimmá lett Kmety György tábornok Hüszejin Dáim pasa házába házi tanítónak, és itt lett immáron Resid efendiként Ali pasa török külügyminiszter belső embere. Ali pasa udvarába az a Szilágyi Dániel juttatta be, akinek hagyatékát épp Vámbéry javaslatára vette meg az Akadémia, s ez lett keleti gyűjteménye alapjává. Szilágyi pedig a Kossuth-emigrációval került Konstantinápolyba. Konstantinápolyi tartózkodásáról ismételtelen elmondhatjuk, amit a magyarországi abszolutizmus korának Vámbéryjéről mondhattunk. Nem csak Vámbérynek volt szüksége a Porta jóindulatára, de a Portának is szüksége volt rá. Először azért, amiért általában az 1849-es magyar és lengyel emigránsok tömegére. Az oszmán reformkor (amely lényegében párhuzamosan zajlott a magyar reformkorral) nem csak sikerek története volt. Az 1826-ban véres körülmények között feloszlott jani csárhadereg pusztulásával az Oszmán

Birodalom jószerivel képzett haderő nélkül maradt, s az új török hadsereg végleges megteremtése – ezt a török történészek is kihangsúlyozzák – szempontjából létfontosságú volt a képzett magyar és lengyel tisztikar megjelenése. A szultánnak azonban nemcsak katonákra volt szüksége, hanem világot látott és szakmailag felkészült értelmiségiekre is. Vámbéry tehát ismét olyan közegben találta magát, ahol szinte magától nyíltak meg előtte az érvényesülés lehetőségei. Az árat természetesen itt is meg kellett fizetnie nyelvtudással, kitartással és ügyes alkalmazkodóképességgel.

Úton Közép-Ázsia felé

A krími háború által létrehozott új hatalmi helyzet Közép-Ázsiában is felértékelte az oszmán hatalom szerepét. Ebben közrejátszott az a legitimációs vákuum is, amely a XIX. század folyamán a közép-ázsiai államokban kialakult. A térségben, legalábbis a XVIII. század elejéig, a Dzsingisz kántól való leszármazás jelentette egy uralkodócsalád legitimitásának legfőbb zálogát. A XIX. század első harmadától kezdve azonban már e térségben sem uralkodtak dzsingiszidák. A kialakuló legitimációs vákuum pedig oda vezetett, hogy – hosszabb vagy rövidebb ellenállás után – a közép-ázsiai uralkodóházak elfogadták az Oszmán-ház elméleti primátusát. Ez a primátus még csak távolról sem volt összehasonlítható az európai feudalizmus vazallusrendszerével. A közép-ázsiai államok külső és belső szuverenitása lényegében csorbitatlan maradt. A helyi uralkodók csak arra vállalkoztak, hogy a muszlim közösség pénteki közös imáját követő politikai tartalmú prédikációban (ennek neve: *hutba*) megemlítsék a török szultán mint kalifa nevét, továbbá

az ő nevére veretik a pénzeiket. Buharában Hajdar emír (1800–1826) és az utolsó uralkodó, Mír Álim (1910–1921) között az uralkodók nem a saját nevükre verették a pénzeiket. Ugyanígy cselekedett a kokandi származású Jákub bég (1820–1877) is, aki 1865 és 1877 között angol támogatással uralta Kelet-Turkesztánnak a Tiensan-hegységtől délre elterülő tájait, az úgynevezett Hét Város (Jettisahr) vidékét. Ő, rövid kokandi orientáció után 1873 és 1876 között Abdulaziz, majd az 1876-ban egy fél évig uralkodó V. Murad nevére veretett pénzt. Ebben a közegben készült tehát az ifjú Resid efendi arra, hogy bejárja Közép-Ázsiát. Feladata formálisan a szultán ágenszévé tette, de, éppen Konstantinápoly és London szoros együttműködése okán, a brit politikai játszmák résztvevőjévé is vált.

Az ifjú magyar akadémikus

Vámbéry még Konstantinápolyban töltötte napjait, de Pesten már új szerep várt rá. Az egykori Wamberger Hermann, a szentgyörgyi, pozsonyi és soproni koldusdiák immár törvényesen is Vámbéry Árminként tarthatta meg székfoglaló előadását mint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1861 nemcsak Vámbéry életében volt fordulópont, de az osztrák önkényuralom alatt élő Magyarország számára is. A Pestre összehívott országgyűlés, a Forinyák Géza személyében halálos áldozattal is járó diákmegmozdulások, amelyek a magyar nyelvű egyetemi oktatás helyreállítása érdekében zajlottak, egy új, forrongó világot jelentettek. Az önkényuralom ugyanakkor ha formájában enyhült is, lényegében nem változott. Mint ahogy az sem, hogy továbbra is az Akadémia maradt a magyar tudományosság egyetlen biztos erődje. Itt mu-

tatta be Vámbéry első tanítványát, későbbi híres ellenfelét, Goldziher Ignácot is.

Éppen ebből láthatjuk, mennyire tévesek azok az elképzelések, amelyek az Akadémia korabeli szerepét kívánják lekicsinyelni, vagy amelyek Vámbéryt személyes nyereségvágy fűtötte kalandorként akarják velünk láttatni. Még harmincéves sem volt ugyanis, amikor kimondhatta, jószerivel mindent elért, amit a korabeli Magyarországon elérhetett.

A közép-ázsiai utazó

Vámbéry 1861-ben indult el közép-ázsiai útjára. Ehhez ismét személyiséget kellett váltania. Az elegáns isztambuli efendiből vándordervissé kellett alakulnia.

Mindezek fényében Vámbéryt mindennek nevezhetjük, csak közvetlenül brit ügynöknek nem. Vámbéry, azaz Resid efendi a török szultánt képviselte. A brit politika és az Oszmán-ház ambíciói ugyan egybeestek Vámbéry utazásának idején, de – éppen Buhara esetén – Londonnak volt szüksége Konstantinápolyra, s nem fordítva. Nyugodtan leszögezhetjük tehát, hogy Vámbéry útjának Sir Charles Alison teheráni brit követ általi patronálása nem valamiféle árulás eredménye volt, hanem logikus következménye mindannak, amit Ali paša, illetve – már amennyiben véleményét kikérték –, a magyar emigráció tudott, vallott és akart. Vámbéry, a vándordervis nem az első és nem is az egyedüli volt a maga útján. A Foreign Office fellejegyzései számos dervisről és muszlim tudósról tudnak, akik vallásos elkötelezettségüket összeegyeztethetőnek vélték a Nagy Játzmában való részvétellel. Így került tehát Vámbéry Hajdar efendi, teheráni török követ közvetítésével a kásgari Hádzi Bilál karavánjába, akikkel 1863. március 28-án indult el Turkesz-

tán felé. Vámbéry útja, amely 1864. április hatodikán ért véget Pesten, meglehetősen közismert, így most nem részletezzük. Az sem meglepő, hogy a szultán ágensét mindenütt a legmagasabb szinten fogadták. S azon sem csodálkozhatunk, hogy visszautján nemcsak a londoni körök voltak kíváncsiak az eredményeire, hanem még jóval előtte Ali paša is.

Vámbéry útjának legfőbb tudományos eredményét egy olyan dologban kell lássuk, amely ma már – épp az ő leírása segítségével –, közhelyként ment át a tudományos gondolkodásba. Mindaz, amit a nyugati tudományosság Vámbéryig ismert a keleti török világról, az néhány, a keleti törökség – a mai tudományosság által csagatájnak nevezetett –, közös irodalmi nyelven írott kézirat tanulsága volt. A Vámbéry közép-ázsiai utazásait leíró könyv második része volt az első olyan közlemény, amely a közép-ázsiai etnikumok hiteles leírását tartalmazta. S ezt követték az *Életképek Közép-Ázsiából*, illetve a *A török faj*.

A közép-ázsiai népeességről folytatott tudományos és politikai diskurzusnak a mai napig egyik alapvető tétele az, hogy e térségben „törökök” laknak. E tétel így nem igaz. Egyrészt a térség népei magukat soha e néven nem nevezték, s ma sem nevezik. Közép-Ázsia etnikai folyamatai nem írhatók le a (Közép-Kelet-) Európában megszokott módokon. Közép-Ázsiában megmaradtak azok az elsődleges etnikai keretek, amelyeket a XIII. századra már nálunk is elmostak a kialakuló paraszti társadalom keretei. A XV. századot követő népmozgások, melyek során az összeomló Arany Horda népességének egy része visszavándorolt keletre, és kialakult a mai üzbég és kazak nép, továbbá a térségben megjelentek a kelet felől érkező kirgizok, ez a jelenség csak megerősödött. A nomád eredetű törzsi rendszer a maga hatása alá vonta a letelepültek

(főleg iráni) világát is. Zsdanko nyomán ezt nevezzük „másodlagos törzseseedésnek.”

Az így kialakult változatos és amorf etnikai nomenklatúrát tovább bonyolította, hogy a kora újkorban létrejött másodlagos törzsiség már nemcsak eredeti törzsekből állott, hanem magába olvasztott számos, a történelem folyamán megszűnt etnikai alakulatot is, illetve egyes népek elemei etnikai alcsoportokként csatlakozhattak más közösségekhez, amelyeknek a neve és az azzal járó összetartozás-tudat így adott esetekben átívelhetett az új etnikumok határain. Az egyes etnikumokat alkotó csoportok között viszont bonyolult erőrend állt fenn, amelyet természetesen éles presztízsharc kísért. A helyzetet tovább bonyolította még két tényező: A térség – Nyugatról is látható – politikai felosztása (azaz a kánságok határa) távolról sem esett egybe az etnikai viszonyokkal és mindhárom kánságot megosztották – a részben a nomád-letelepült viszályban gyökeredző, de tisztán azokkal nem magyarázható – etnikai szembenállások is. Így Hívát elsősorban az üzbég-türkmen, Buharát az üzbég-tádzsik, Kokandot pedig a szárt (letelepedett üzbég)–kirgiz ellentétek osztották meg. Vámbéry művének legfőbb érdeme, és egyben útjának legjelentősebb, máig is ható tudományos eredménye volt, hogy e káoszban felismerte a rend alapjait. Nem egyszerűen a nyelveket írta le, bár a *Čagataische Sprachstudien*-ben ezt is megtette, ami már önmagában is jelentős teljesítmény volt, de magukat az etnikai viszonyokat is. Ezzel, ha vázlatosan is, lényegében egymaga tett annyit, amennyit a húszas-harmincas évek teljes szovjet apparátusa. Sőt, – ha nem számítjuk Vámbéry mindenek feletti igyekezetét, hogy a korszak magyar közvéleményének megfeleljen –, a magyar etnogenezisről alkotott képe is innen veszi eredetét.

Mindezekon túl Vámbéry ismertette meg az európai közvéleményt három alapvető fontosságú keleti művel: a türkmen Mahdumkuli *Dívánjával*, Muhammad Szálih *Sejbáni-náméjával* és – a korszak tudományos közvéleménye által ujjurnak vélt –, karahánida Júsuf Hász Hádzsib *Kutadgu bilig-jével*.

A londoni gentleman

Vámbéry életpályája ettől a ponttól kezdve tovább gazdagodott. Az ifjú magyar akadémikus, a pesti egyetem első zsidó származású (bár formálisan református hitre tért) professzora, a világ első török tanszékének alapítója egyúttal a londoni elit, sőt a londoni udvari körök tagjává is vált, valamint a brit külpolitika egyik legfontosabb tanácsadójává is. 1885-ben képes volt arra, hogy az afganisztáni „Pandzsdeh-incidens” nyomán Londonban lemondásra szorítsa Gladstone kormányát. Ugyanakkor, Lord Curzon indiai alkirály mellett, többek között az ő keze nyomát is viselik Afganisztán mai határai. Egyúttal régi konstantinápolyi kapcsolatait is tovább erősítette. 1876-tól kezdve ugyanis ifjúkori jó barátja, II. Abdülhamid lett a szultán. Vámbéry minden igyekezetét latba vetette, hogy londoni befolyását (itt Eduárd walesi herceg volt személyes jó barátja) és isztambuli kapcsolatait felhasználva segítsen az 1878-as háborúban megtépázott Oszmán Birodalmat talpon tartani. Mivel ezzel e kötetben más írás is foglalkozik, most inkább tudósi pályájának egy-egy sajátosságát villantjuk fel.

A tudós arcai – kétféle életmű, kétféle paradigma

Vámbéry tudósi pályájáról nem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézsége abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek. Bár erre a kér-

désre egy korábbi írásunkban már megkíséreltünk utalást tenni, mégis hasznosnak tartjuk újból felhívni a figyelmet e tényre. A menyiségileg hatalmas, összesen 295 tételből álló életmű elegendően tartalmazza több életpálya elemeit, a tudósi életpálya feltárására voltaképpen azt követően kerülhet sor, hogy szétválasztottuk ez életpályákat.

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtet. Későbbi kutatóink közül Németh Gyula, de még inkább Ligeti Lajos életműve kapcsán figyelhető meg a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása. A Vámbéry-életmű jelentős része nemcsak, hogy nincs benne a magyar szellemi köztudatban, de még utol sem érhető magyar közgyűjteményekben. Ugyanakkor az, ami Vámbéry életművét itthon megkérdőjelezhetővé teszi, teljességgel ismeretlen a külföldi olvasó szemében. A nyugati, főként az angolszász világban Vámbéry elsősorban közép-keleti politikai szakértőként és szakíróként ismert, míg itthon elsősorban a magyarok eredetét kutató tudósként becsülik.

Az életmű honi értékelői számára evidens, hogy Vámbéry a magyarok nyomait keresni ment Ázsiába, legfeljebb csak kalandos természetű és hajthatatlan negyvennyolcassága okán magyarázható kalandnak vélik idézőjelbe teendő „angolbarátságát”. Vámbéry azonban több volt, mint a romjaiban még ma is lenyűgöző brit birodalomépítés csodálója. Személyében a XIX–XX. század fordulója egyetlen igazi magyar imperialistáját kell lássuk, aki nemcsak hitt a brit birodalmi eszmében, de őszinte meggyőződéssel szorgalmazni is akarta annak ügyét. Bár ma már tudjuk, amit a maga korában nem vallott be,

miszerint tisztességes fizetést húzott Londonból, aligha gondolhatjuk, hogy az anyagi haszon reményében tette, amit tett. Életének jól ismerjük a körülményeit. Bár értékelte a jó életet, sosem élt nagy lábon, a tisztességes polgári jólét határozta meg az életvitelét. A történet-tudomány a mai napig adósunk azzal, hogy részletekbe menően felmérje, mekkora hatással volt a brit társadalomfejlődés és politika a XIX. századi Magyarországra, annyit azonban enélkül is tudunk, hogy ez a hatás megkerülhetetlenül nagy volt. Ugyanakkor Vámbéryban fel sem merült, hogy a brit birodalmi karrierért feladja az itthonit. Pályája csúcán, befolyása és sikerei teljében is hajlandó volt vállalni akár a legmegalázóbb feltevételeket is, csak hogy Magyarországon elismerést szerezzen. Ugyanakkor, amíg angol nyelven megfellebbezhetetlen szaktekinetllyé vált, addig idehaza valójában kikerült a tudományos életből. A különbség másban is tetten érhető. Érdemes összehasonlítani Vámbéry két önéletrajzát. A brit közönség számára az 1880-as évektől kiadott, s utoljára a szerző halála után, 1914-ben, Max Nordau előszavával megjelent *The Life and Adventures of Arminius Vambéry written by himself* és az idehaza 1905-ben megjelent *Küzdelmeim* stílusát.² A magát az angol ifjúság elé példaképül állító, alacsony sorból kitört felfedező és az életét magyarázó magányos tudós korántsem ugyanazt a hangot üti meg a két műben. Több ez, mint a „külföldön megbecsülik, nálunk bezzeg nem kell” közhelye. A két életpálya két eltérő közegben mozgott.

Vámbéry életművének két aspektusát már felemlítettük. A magyarok eredetének meg-

² Ez utóbbi egy évvel magyarországi megjelenése előtt szintén megjelent angolul: *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vambéry.* (1904)

szállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedi le az életmű egészét. Külön ki kell emelnünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekességnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai, valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újrafelfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószíval álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik, ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz–brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit taglaló elemzései túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

Utazásai kapcsán érdemes szót ejtenünk Vámbéryről a földrajztudósról, a Magyar Földrajzi Társaság alapító elnökéről, valamint a földrajzi szakíróról. Bár csak egy önálló munkát szentelt a kérdésnek, s ez a XIX. századi iszlám világról írott német nyelvű elemzése, mégis Vámbéryt kell az első, tuda-

mányos igényű és tudományos értékű iszlámkutatónknak tartanunk. Felfedeztetje, a tőle később elforduló Goldziher Ignác téren kétséget kizárólag meghaladta őt, ez azonban mit sem von le elsőse érdeméből.

Ugyanakkor talán éppen az iszlámról beszélő Vámbéry az, akinél a lehető legkönnyebben tetten érhetjük az asszimilálódó Wamberger Hermann örökségét. A zsidó tradícióból kiszakadó Vámbéry maga vallja be, hogy amennyire segítette őt gyermekkori tapasztalata az iszlám életforma elsajátításában, annyira figyelmeztették is arra, hogy egy reménytelenül halott vagy legalábbis a modernizáció kerékkötőjének számító tradícióval van dolga. Vámbéry ugyanis, elmentében azzal, amit a „vámbéryánusok” képzelnek, korántsem lelkesedett a közép-ázsiai török világért. Éppen annak intő jelét látta benne, mit tesz az elmaradottsághoz való ragaszkodás. Ha az iszlámkutató Vámbéry az életmű egyik rejtett dimenziója, akkor legalább ennyire rejtett a magyar történetíró Vámbéry. Vámbéry munkája, az *A Story of Hungary* 1886 és 1923 között volt az angolul olvasó brit és amerikai közönség standard kézikönyve Magyarország történetét illetően.

E rövid írásban fő vonalakban igyekeztünk megragadni azt a jelenséget, amelyet Vámbéry Árminként ismerünk. Egy személy arcait, s egy többretegű életmű dimenzióit szeretnénk volna bemutatni.

Kulcsszavak: *Vámbéry élete, Oszmán Birodalom, Közép-Ázsia, iszlám, törökség, magyar östörténet, orosz–brit vetélkedés*

IRODALOM

- Bartholomä, Ruth (2006): *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. (Arbeitsmaterialien zum Orient 17). Ergon, Würzburg
- Dobrovits Mihály (1999): Vámbéryval 2000-ben. 2000. MCMXCIX március, 49–61.
- Dobrovits Mihály (2003): Vámbéry tudósi pályájáról. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A megtalált örökség. Az I. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 9–20.
- Kakuk Zsuzsa (1986): A turkológus Vámbéry. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete. (Keleti értekezések 2)* Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 12–18.
- Lory, Alder – Dalby, Richard (1979): *The Dervish of Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*. Bachman & Turner, London

- Munkácsi Bernát (1915): Vámbéry Ármin tudományos munkássága. *Budapesti Szemle*. 1915, 87–112., 243–274.
- Vámbéry Ármin emlékezete*. (szerk. Fodor Pál) (Keleti értekezések 2) Kőrösi Csoma Társaság, Budapest
- Vámbéry Arminius (1904): *The Story of My Struggles. The Memoirs of Arminius Vámbéry*. T. Fisher Unwin, London–Leipzig–Paris
- Vámbéry Arminius (1884): *His Life and Adventures Written by Himself*. T. Fisher Unwin, London, Az 1886-os kiadás • <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc2.ark:/13960/t07w68m7z;view=tup;seq=7>
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete. (Keleti értekezések 2)* Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 19–23.

A TUDÓS VÁMBÉRY ÁRMIN

Vásáry István

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Török Filológiai Tanszék
vasaryi@gmail.com

Vámbéry Ármint (1832–1913), a 19–20. századi magyar tudomány és művelődéstörténet kiemelkedő alakját nem szükséges külön bemutatni a magyar tudományosság és közvélemény előtt. Bár elsősorban Ázsia tudós nyelvész-történész kutatójaként ismerjük, akinek a török és muszlim népek múltjának feltárásában úttörő érdemei vannak, sokszínű egyénisége nem engedi meg, hogy csak tudós orientalistának skatulyázzuk be. Maga is hangsúlyozta, hogy semmi sem idegenebb tőle, mint a szobatudós típusa, aki az íróasztal mellett felépített teóriákkal dolgozik, melyek sokszor légvárként omlanak össze a való élettel történő szembesítéskor. Az orientaliztika esetében ez azt jelentette, hogy egy percre sem elégedett meg a keleti nyelvek könyvekből szerezhető passzív ismeretével (bár ezirányú tudása is páratlan volt, hiszen több mint egy tucat nyelvet ismert kiválóan), hanem fiatal korától fogva az idegen népek és nyelvek helyszíni megismerése, azaz a terepmunka iránt vonzódott. Híres közép-ázsiai utazásával (1863–1864) nemcsak saját tudományos világhírnevét alapozta meg, hanem útleírásával, melyet a világ számtalan nyelvére fordítottak le, és amely az utazási irodalom klasszikusai közé emelte (Vámbéry, 1865).

A fiataalkori nagy álom, Törökország és Közép-Ázsia megismerése és ismeretlen feltá-

jainak feltárása, szép lassan bomlott ki a fiatal tudós tervszerűen felépített életében. A hosszú, öt évre nyúlt sztambuli tartózkodás alatt (1857–1862) fogalmazódott meg benne az ambiciózus terv, hogy Közép-Ázsiába török dervis öltözetében fog elutazni, s egy muszlim zarándok inkognitójában végzi utazási és tudományos megfigyeléseit. A terv megvalósításába 1862-ben, harmincéves korában kezdett bele, és 1864-ben érkezett vissza. A nagy közép-ázsiai utazásról szóló beszámoló, angol és magyar nyelven, még ugyanazon év végén jelent meg Londonban, illetve 1865-ben Budapesten (Vámbéry, 1865). Vámbéry 1862 júliusa és 1864 áprilisa között két alkalommal hozzátétőleg tíz hónapot töltött Perzsiában is, és ekkor szerzett tapasztalatairól perzsiai útikönyvében számolt be, mely két évre rá, a magyar kiegyezés évében, 1867-ben magyarul Pesten, a magyar művelődéstörténetből oly jól ismert Heckenast Gusztávnál és Lipcsében németül is megjelent (Vámbéry, 1867).

Már utazási leírásai is nem kevés tudós erénnyel büszkélkedhetnek. Vámbéry ugyanis széles látókörű, művelt tudós, aki a muszlim keletet belülről látta és élte meg, így éles megfigyeléseinek mindig van értékük, akár emberi, társadalmi kapcsolatokról, akár valástörténeti, néprajzi leírásokról legyen szó. Másrészt ne feledjük, Vámbéry egy olyan,

modernizáció előtti Közép-Ázsiában és Iránban járt, ahol csak karavánnal lehetett közlekedni, ahol a teve, öszvér és ló volt az egyedüli „jármű”, és ahol a távolságokat nem órák, hanem hetek s hónapok alatt lehetett megtenni. Így egy olyan premodern Közép-Ázsiáról és Iránról kapunk képet műveiből, mely az első világháború után fokozatosan tűnt el a szemünk elől, s egy korábbi, éles szemű megfigyelő leírásai ma is sokszor relevánsak lehetnek e térség jobb megértésében. Végezetül Vámbéry magyar szemmel nézte a világot, és csodálkozott rá furcsaságaira, s ez különösen érdekessé teheti művét a mai magyar olvasó előtt. Vámbéry ez utóbbi elfoglultságára hadd idézzem fel dél-iráni barangolását Persepolis romjainál, ahol is fölfeledezvén az első magyar „utazó”, Maróthi István graffitijét 1839-ből, mintegy a mai turisták elődjeként... ezt jegyezte föl a romokra hazafias felbuzdulásában: „Éljen a magyar!”.

Vámbéry elsősorban a muszlim világ szakértője volt, s azon belül is leginkább Törökország, Irán és Közép-Ázsia ismerője. Több területen is *úttörő* volt: tudósként egy új, önállósodó tudomány, a *turkológia* egyik megalapítója, utazóként pedig *Közép-Ázsia* egyik feltárója és az orosz hódítások előtti állapot egyik utolsó rögzítője és leírója. A turkológia, azaz a „törökség tudománya” (mai török elnevezése is ez: *Türklük bilimi* „törökségtudomány”; vö. az analóg *hungarológia*, *magyarságtudomány* terminusokkal), viszonylag későn jött létre. Az 1850-es években, amikor Vámbéry tudós pályája elindult, az arab, perzsa és török nyelvre és kultúrára vonatkozó kutatások nem váltak még élesen szét; hagyományosan együtt tanulták ezeket a nyelveket. Az arab kutatások a sémi filológiából és az iszlám iránti érdeklődésből nőttek ki, az iranisztikát az indoeurópai nyelvészet

Vámbéry dervisruhában, 1863–64 körül

és a perzsa irodalom megismerésének igénye hozta létre, a törökséggel való foglalkozás pedig elsősorban az oszmán-török nyelvre és az Oszmán Birodalomra összpontosított. Európában szinte kizárólag az oszmán kutatásokkal foglalkoztak, melyeknek egyik legnagyobb központja hagyományosan Bécs volt, ahol a híres Keleti Akadémia készítette fel a diplomatákat, tolmácsokat és fordítókat a török birodalomban való szolgálatra. A Keleti Akadémia *Orientalische Akademie* néven alakult meg 1754-ben Mária Terézia császárné és királynő parancsára, majd 1898-ban *Konsular-Akademie*-nek nevezték át. Mindig a diplomataképzés szolgálatában állt: az 1938–1964 közötti szünet után *Diplomatische Akademie Wien* néven alakult újjá, és működik ma is (Rathkolb, 2004). A bécsi török kutatások legnagyobb alakja volt a híres Joseph von Hammer-Purgstall báró (1774–1856), akinek monumentális, tízkötetes oszmán-török története máig is használt hivatkozási alap a turkológiában (Hammer-Purgstall, 1827–

1833). Hammer hatalmas tekintélye nem maradt hatás nélkül a fiatal Vámbéryre sem, aki fiatalon találkozott az akkor már nagytekintélyű osztrák tudóssal Bécsben, és ösztönzést merített tőle terveire. Az ázsiai törökséget Európában szinte egyáltalán nem ismerték, ezekről csak az orosz tudományosság írt, hisz az oroszoknak saját birodalmuk népeiként volt hozzáférésük a kazanyi és krími tatárokhoz, a kazakokhoz, a kaukázusi és szibériai törökséghez. A közép-ázsiai törökség, a három kánság (Híva, Buhara, Kokand) népe pedig ez idő tájt a „*nagy játszma*”, az angol-orosz nagyhatalmi versengés középpontjában állott, mely verseny a közelgő évtizedekben a terület teljes orosz annexiójával végződött.

A kiegyezés előtt Magyarországon csak a magyar vonatkozású témák, így az őstörténet és az oszmán hódoltság kora volt érdekes a tudós közvélemény előtt. Nos, ezekből az elemekből építette fel Vámbéry a maga turkológia-felfogását, mely az egész európai és hazai tudományosságra is komoly hatást gyakorolt. Az ő felfogásában a turkológiának az *egész* törökség tudományának kell lennie, s nem korlátozódhat egy-egy részre, mondjuk csak az oszmán-törökségre. Az oszmán-török kutatások és az ázsiai törökség ismerete egyaránt része kell hogy legyen a turkológiának, s ehhez járul még a magyar turkológia külön feladata, a magyar vonatkozások (a honfoglalás előtti kor török kapcsolatai, a besenyőkun hatás kora és az oszmán-török hódoltság kora) feltárása. A Vámbéry által kijelölt területeken, s az ő munkássága nyomán jött létre a magyar turkológiai kutatás impozáns épülete, mely tudósok hosszú sorát adta a nemzetközi és magyar tudománynak: csak háromukat említeném, sokunk tanárait és mestereit, Németh Gyulát (1890–1976), Fekete Lajost (1891–1969) és Ligeti Lajost (1902–1987).

Vámbéry érdeklődésének megfelelően a muszlim Kelet népeivel, elsősorban a török és iráni népekkel került kapcsolatba. A törökség délnyugati ágát, az oszmán-törököket alkalmá volt hosszú évek isztambuli és törökországi tartózkodása során alaposan megismerni (1857–1862), majd közel egy évet töltött Iránban (1862–1863), ahol kényszerű vesztelését közép-ázsiai útja előtt egy nagy iráni körutazással töltötte, végül Közép-Ázsiába sikerült megvalósítani nagy utazását (1863–1864), melynek igazi európai hírnevét köszönheti. Törökországi tartózkodásáról nem készült nagy beszámoló, hiszen a 19. század közepén az Oszmán Birodalom nem volt az a távoli egzotikus hely, amelyet a nyugati utazók és tudósok alig ismertek. Annál inkább méltó volt a beszámolóra a másik két utazás: mind perzsi, mind közép-ázsiai utazásáról Vámbéry könyvet írt (lásd fentebb).

Vámbéryt mint turkológust a törökség egésze érdekelte, és munkásságának zöme is erre a területre esik. Lássuk hát turkológiai munkásságának egyes területeit. Ennek egyik legértékesebb műve, mely Vámbéry szemléletére világos fényt vet, *A török fáj* című munkája, melyet Budapesten, 1885-ben jelentetett meg, és számos nyelvre lefordították. Talán Vámbéry leghatásosabb munkája ez, mellyel a turkológiai kutatások úttörő alapvetését végezte el. Az első olyan európai munka volt, mely az oszmán-törökség szűkebb szemléletéből kitört, és a török népeket és nyelveket a maguk eurázsiai teljességében és sokféleségében vizsgálta. Ne tévesszen meg bennünket a *fáj* szó használata: az elmúlt száz év alatt rátapadt rosszízű rasszista konnotáció távol állt Vámbérytól és a korabeli magyar nyelvhasználattól. A német kiadás *Das Türkenvolk* címe világosan mutatja, hogy Vámbéry munkájában a török nyelveken beszélő

népek összességét értette a török fajon, ma talán legpontosabban a *törökség* szóval jelölénk ugyanezt. Könyvében Vámbéry a te-repmunka és a szakirodalom egyesítésével olyan szakmunkát készített, mely mai napig példaadó. Bizonyos részei, melyek saját nyelvi és etnográfiai megfigyeléseit is tartalmazzák, mint például a türkmén törzsek és életmód leírása, mára már forrásértékűvé váltak. Az egyes török csoportok (szibériai, közép-ázsiai, volgai, pontuszi és nyugati törökség) nyelvi és etnográfiai szempontú leírásával Vámbéry iskolát teremtett: a mai napig készültek és készülnek hasonló tárgyú bevezetések és összefoglalások; egyik nem túl régi ilyen jellegű munka a kiváló turkológus és altajista Karl H. Menges *The Turkic Languages and Peoples* című munkája (Menges, 1970), mely mintha felidézné Vámbéry száz évvel azelőtti művének címét és szellemét.

Ezek után tekintsük át a formálódó turkológia azon területeit, melyekben a mai napig maradandót alkotott Vámbéry. Hosszú, öt-éves isztambuli kintléte alatt szinte tökéletesen, anyanyelvi szinten elsajátította az oszmán-török nyelvet és a korabeli beszélt nyelvet, ami a turkológiában való tudományos elindulásnak ma is *sine qua non*-ja, s a későbbiekben is gyakran visszatért a török világ fővárosába, Konstantinápolyba. Ennek ellenére az oszmanisztika területén, mely már a korabeli tudós világban is a turkológia legfejlettebb, szinte egyedüli terrénuma volt, nem alkotott sokat. Mindössze két művéről tehetünk említést. Az egyik, az 1858-ban Konstantinápolyban megjelent német-török zsebszótár, inkább csak tudománytörténeti jelentőségű, mivel jelzi Vámbéry tudós karrierjének egy szinte kötelező etüddel, egy kis török szótár szerkesztésével elindított kezdetét (Vámbéry, 1858). Bár sokszor tartózkodott

Isztambulban, és az oszmánli köz- és kulturális élet végig izgatta, az oszmán témákhoz csak öregkorában, majdnem hetvenéves fővel tért vissza, s kiadta az oszmánli nyelvemlékekkel foglalkozó munkáját (Vámbéry, 1901). Ezen a területen is úttörő munkát végzett. A 20. század elején még nem voltak ismertek a legrégebbi oszmánli irodalmi szövegek, csak egy-egy volt belőlük kiadva. Az oszmánli nyelv első gyér emlékei a 13. századból valók, majd a 14. és különösen a 15. században ezek száma megsokasodik. Vámbéry egy korai, 14. századi elbeszélés gyűjteményt adott ki, függetlenül pedig egy tebrizi eredetű azerbajdzsán kéziratot közölt (*Táhir va Zuhra* romantikus történetét) latin átírásban és német fordítással. Vámbéry kiadása úttörő jellegű, több szempontból is. Először, ez a könyv az egyik első, mely a török szöveget eredeti arab betűvel, annak latin betűs átírásával és német fordításával együtt közli, s mindezt részletes szöszedettel egészíti ki. Ezzel utat mutatott a későbbi szövegkiadások számára. Másodszor, ráirányította a figyelmet az anatóliai korai török írásbeliségre, melyet nyugodtan nevezhetünk nyugati török irodalmi nyelvnek, szemben a jóval korábbi eredetű és Közép-Ázsiában általános használatnak örvendő keleti török írásbeliséggel. A terminus később változott, s a mai kutatás inkább a pontosabb „rég anatóliai török” terminust alkalmazza a 13–20. század között használt nyugati török irodalmi nyelvre, hiszen a dinasztának saját nevét adó, államalapító Oszmán gázi csak 1299-ben lett az oszmán bégség ura, de uralma előtt már elindult a nyugati török irodalmi nyelv formálódása. Harmadszor pedig, az azerbajdzsán szöveg közlésével ráirányította a figyelmet arra, hogy a régi anatóliai török nyelvnek van egy olyan változata, mely a keleti és nyugati török között helyezkedik el,

Vámbéry Ármin a 20. század első éveiben

s melyet óazerinek vagy adzsemi-töröknek (azaz „perzsiai török”-nek) nevezünk ma.

Bár munkásságában az előbb tárgyalt stúdiumok, tehát a korabeli török népek és nyelvek leírása és a régi anatóliai (illetve oszmánli) nyelvemlékek közlése is fontos részt foglalt el, tudós munkássága legfontosabb részének kétségkívül a közép-ázsiai török (csagatáj) filológia megteremtését tarthatjuk. A közép-ázsiai török nyelvek és azok irodalmi előzményei alig voltak ismeretesek a korabeli tudós világban. A keleti török irodalmi nyelv legfőbb emlékei kiadatlanok voltak, és ezt a nyelvet nem kis mértékben Vámbéry nyomán a 15. században élt legnagyobb közép-ázsiai költő és író, Mír Ali Sír Neváji nyelvhasználatára alapján (és megnevezését követve) csagatájnak nevezte el a későbbi kutatás. Csagatáj szótár nem állt rendelkezésre, így kétségkívül Vámbéry úttörő érdeme, hogy Európában elsőként az *Abuska* nevű csagatáj

szótárát ő adta ki, Budenz József közreműködésével Pesten, 1862-ben (Vámbéry, 1862).

Azonban ez csak szerény kezdet volt, hiszen öt év múlva, a magyar-osztrák kiegyezés évében jelent meg Lipcsében csagatáj nyelvi tanulmányait tartalmazó alapvető munkája (Vámbéry, 1867). Ez szintén úttörő mű, bár nem egészen úgy, mint az *Abuska*, hiszen a *Čagataische Sprachstudien* nem az első, hanem „csak” a harmadik ilyen természetű keleti-török szöveggyűjtemény, mely Európában jelent meg. Ebben Vámbéry széles keresztmetszetét adja a közép-ázsiai török irodalom régi és új emlékeinek. Költemények, hősi eposzok részletei, szüfi sejkek életleírásai és mindenek felett a törökség egyik legnagyobb költője, Mír Ali Sír Neváji műveiből készített válogatás egyaránt helyet foglalnak ebben a munkában. Arab betűs szövegkiadás, német fordítás és alapos szójegyzék teszik a művet még ma is sokszor használható és idézhető munkává. A közép-ázsiai modern nyelvekből, így az özbekből és az akkor még turkinak nevezett mai ujburból is közöl értékes szemelvényeket.

A közép-ázsiai török filológia tárgykörében véget munkásságának újabb fontos állomása volt a Júsuf Hássz Hádzsib által írott *Kutadgu Bilig* (*A boldogságra vezérlő igazi tudás*) című hatalmas terjedelmű, 6645 párvet (13 290 sort!) tartalmazó didaktikus elbeszélő költemény kiadása. Ebben a munkában a csagatáj kort jóval megelőző periódusba kalauzol el minket. A kiadott mű, melyet szerzője 1069–1070-ben készített a közép-ázsiai Balaszagunban, majd Kásgárban fejezett be, a nem sokkal azelőtt megszületett karahanida iszlám-török írásbeliség első komoly emléke. Vámbéry a Bécsben található ujburi betűs kézirat alapján dolgozott, s nem ismerhette még a később előkerült két, arab

Vámbéry Ármin

írási változatot. A mű kiadása és fordítása önmagában is, hát még a korabeli turkológiai ismeretek szerény voltát tekintve, úttörő jelentőségű. A tény, hogy Vámbéry, sok más kutatóhoz hasonlóan, a munkát ujjur nyelvemléknek nevezi az ujjur írási változat alapján, olyan tévedés, melyben sok korabeli és későbbi szerzővel is osztozott.

Csak hosszabb idő elteltével tért vissza a csagatáj tematikához Vámbéry, mikor is egy bécsi kézirat alapján elsőként adta ki Muhammad Szálihnek *Sejbáni-náme* című verses krónikáját. A munka az 1500-as évek elején készült, benne a szerző a dinasztiaalapító Sejbáni kán hatalomra jutását és uralkodását beszéli el. Elsőrangú történeti forrás, melynek Vámbéry által közzétett változata a későbbi kiadások ellenére máig megőrizte jelentőségét.

De nemcsak a régi csagatáj emlékek kiadásában jeleskedett Vámbéry, hanem a modern közép-ázsiai törökség akkor még kevésbé ismert nyelveiről is fontos munkákat publikált. Itt mindössze két munkáját említ-

hetjük meg. A *Júsuf va Ahmad* című népszerű verses mű korabeli özbek nyelvű változatát közölte, fordításokkal és magyarázatokkal, egy Hívában feljegyzett nyelvi változat alapján (Vámbéry, 1910), valamint a türkmén nyelvről írt és a 18. századi nagy türkmén költő, Mahdumkuli verseiből közölt részleteket (Vámbéry, 1879). Mondanunk sem kell, ezek is úttörő alkotások, az elsők között vannak a maguk nemében.

A 19. század utolsó évtizede és a 20. század első két évtizede a mai értelemben vett modern turkológia megszületésének ideje, mivel ezekben az évtizedekben két olyan török nyelvemlékcsoporthoz fedeztek fel, melyek bátran mondhatjuk, forradalmasították a török nyelvi, irodalmi és történeti kutatásokat. Orosz és finn tudósok munkája alapján ismertté váltak a belső-ázsiai türk birodalom írási emlékei, a hatalmas rovásírásos kőoszlopok. A Vilhelm Thomsen (1842–1927) dán nyelvész 1893-as megfektetése után elindult kiadási munka egy új világot tárt a turkológia elé: a 10. század előtti, preislám török világot. A másik forráscsoport pedig a kelet-turkesztáni ujjur írási leletek, melyek feltárásában a porosz–német expedíciók, és az angol szolgálatban dolgozó Stein Aurél végezték el az oroszlanrészt. Ez az írásbeliség is az iszlám előtti törökség feltárásához és megismeréséhez járult hozzá. Vámbéry, az előző korszak szülötte, már jócskán túl volt a hatvanadik életén, mikor ezek a szenzációs felfedezések történtek, melyek átalakították az egész turkológiát és Belső-Ázsia tudományát. Dicséretére legyen mondva, fiatalos frissességgel próbált megismerkedni az új eredményekkel, és hozzászólni a témához. Elsősorban az iszlám–török témákon felépülő turkológiai műveltsége azonban nem tette lehetővé, hogy érdemben adjon hozzá valamit a türk felíra-

tok vizsgálatához, így az ezzel foglalkozó műve teljesen elavult, ma már csak tudománytörténeti jelentősége van (Vámbéry, 1898).

Vámbéry turkológiai munkássága mellett és azon kívül sokat foglalkozott a magyar őstörténet és eredet kérdésével. Magyarországon, érthető okokból, ezt a tevékenységét kísérte leginkább érdeklődés, de az utókor szemszögéből nézve ilyen irányú működése kevésbé nevezhető sikeresnek és időtállóknak. Vámbéry nézeteit több munkában fejtette ki. Először *A magyarok eredete* című művében (Vámbéry, 1882), majd a millenniumra elkészült *A magyarság keletkezése és gyarapodása* címűben (Vámbéry, 1895), végül *A magyarság bölcsőjénél* című munkában, mely már csak halála után jelenhetett meg (Vámbéry, 1914).

A dualizmus első évtizedeiben a magyar őstörténet egyik legfőbb kérdése a magyar nyelv eredete volt. Az ún. ugor–török háborúban a magyar nyelv eredetétében két ellentábor csapott össze. Vámbéry és követői a magyar nyelv török eredete mellett tették le voksukat, míg Budenz József és Hunfalvy Pál tábora a finnugor eredet mellett érvelt. Nagyon fontos, hogy Vámbéry nem a dilettánsok régóta kialakított és ma is eleven finnugor-fóbiájával nézte a kérdéskört, s tudományos meggyőződése okán állt a török származtatás mellé. Ahogyan mondta: „...meglehet, [...] gyakran hibáztam és tévedtem, de ez mindig és mindenütt azon szorosan tudományos meggyőződés volt, melyet követtem, nem pedig azon kicsinyes és gyerekes nemzeti hiúság, a melylyel Magyarországon hajdan a soha pontosan meg nem határozott ázsiai rokonságot a finn-ugornál többre becsülték.” (Vámbéry, 1882, XIII–XIV). A vita ugyan a mai napig tartó érvénytelenséggel, azaz komoly tudós nem vonhatja kétségbe nyelvünk finnugor eredetét, de Vámbéry, alapve-

tő tévedése ellenére a magyar nyelv török voltát illetően, sok értékes megfigyeléssel és ötlettel gazdagította a korai magyar történelemre vonatkozó nézeteket. Az egyik legfőbb érdeme, hogy magyar–török etimológiák garmadáját vetette fel (nála persze ezek „ősi” egyezéseknek tekintendők), melyek közül igen sok később jónak bizonyult, s mint a magyar nyelv régi török jövevényszavát tartjuk számon azóta. A másik fontos érdeme, hogy világosan látta, a nyelv és etnikum nem azonos, így hosszú távon az etnikum összetétele állandóan változik. Felhívta a figyelmet a magyar nyelvre és etnikumra gyakorolt, évszázadokig tartó intenzív török hatásra. Ma is úgy látjuk, hogy bár a magyar nyelv finnugor eredetű, az etnikum formálásában jelentős szerepet töltöttek be a török nyelvű etnikai elemek. Ettől persze még a magyar nyelv finnugor eredete nem kérdőjeleződik meg, s az etnikumot lehet keverék jellegűnek tartani, de a nyelvet nem, mint ezt Vámbéry későbbi munkáiban próbálta kifejteni.

Vámbérynek volt véleménye a 19. század végének török társadalmi modernizációs kísérleteiről és nemzetközi tekintélye révén befolyással bírt ezekre a mozgalmakra. A századvég három nagy mozgalma közül az *oszmanizmus* az oszmán szellemiség megújítása alapján próbálta a birodalmat új életre kelteni, de Vámbéry jól látta, hogy ez kivihetetlen, mivel a birodalom népeinek (arabok, görögök, örmények, balkáni szlávok stb.) nacionalizmusa már olyan szintet ért el, hogy a dinasztikus szellem felelőztetése nem volt elegendő a széthúzó népek összetartására.

A kor másik nagy szellemi irányzatát, a *pániszlámizmust* Vámbéry szintén kivihetetlennek tartotta. Véleménye szerint a muszlim szolidaritás nem működik, az iszlám történetében a muszlimok sohasem védtek meg

egymást (itt hivatkozott a magukra hagyott hispániai mórokra, a szafavida Irán és az Oszmán Birodalom évszázados szembenállására, a Volga-vidék és a Krím orosz kézre jutására vagy az oroszok térhódítására a Kádzsár-kori Iránban).

Végül volt véleménye a *pánturkizmusról*, mely elsősorban az orosz birodalom népeitől, főleg a kazáni és krími tatároktól és az azerbajdzsánokról indult ki, és a különböző török nyelvű népek egységesülését tűzte ki céljául, elsősorban kulturális alapon, tehát a nyelvi rokonság és az iszlám kultúra talaján. Vámbéry török nyelvekről és irodalmakról vallott felfogásához legközelebb a pánturkizmus ideológiája állott, s nem véletlen, hogy a pánturkizmus korabeli és későbbi ideológusai Vámbéryt szellemi elődjüknek tartották, és nézeteit az egységes törökségről nagyban osztották. Így alakulhatott ki, hogy bár Vámbéry sohasem állt ki aktívan a pánturkizmus mellett, munkássága és nézetei ihletet adtak a pántörök mozgalomnak. *Volens-nolens*, a pánturkizmus ideológiájának kialakulásában bizonyos ihlető szerepet játszott.

Hátra van még annak a rövid megtárgyalása, hogy Vámbéry hogyan tekintett vizsgálata tárgyára, a keleti népekre, elsősorban a törökökre és perzsákra. E téren nem hallgathatjuk el, hogy Vámbéry, mint sok más kortársa, nem vonhatta ki magát korának uralkodó európai szemlélete alól. Minden utazó a saját műveltségének prizmáján keresztül tekint a meglátogatott országra és kultúrára. Muszlim álrühája ellenére Vámbéry is a 19. századi Európa tipikus fia, akit a civilizációba és haladásba vetett korlátlan hit töltött el. A racionális és liberális Európa jóságába vetett hite vezette az angolok kritikátlan tisz-

teletéhez és az angol gyarmatosítás mint civilizatórikus tevékenység teljes elfogadásához. De mivel művelt és képzett ember volt, ezen elfogultsága csak ritkán érinti igen tárgyyszerű leírásait. Ilyen irányú gondolatainak inkább közéleti cikkeiben és egy nagyobb munkájában, a *Nyugot kulturája Keleten* címűben adott hangot (Vámbéry, 1906). Mindezenre ez az előítélete megakadályozta, hogy az iszlámot a maga történeti és lelki mélységeiben tanulmányozza (igaz, a téma nem is érdekelte), szemben például fiatalabb kortársával és tanítványával, Goldziher Ignáccal (1850–1921), aki mélyen vallásos zsidóként az iszlám vallás megértésének olyan mélységéig jutott el, hogy a mai európai iszlámtudomány és a muszlim vallásos szakirodalom egyaránt a legnagyobb elismeréssel szól róla.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Vámbéry Ármin kora gyermekeként, a 19. századi orientálistika Kelet-felfogását osztotta: meg volt győződve az európai, nyugati kultúra és civilizáció magasabbrendűségéről és annak civilizatórikus missziójáról a Keleten. Ugyanakkor, a Keletet őszinte empátiával próbálta megérteni, s ez a törökség esetében sokszor sikerült is neki. Egy, a 19. század második felében bimbózó tudományág, a turkológia (vagy más néven törökségtudomány) egyik úttörője, így személyében joggal tisztelhetjük a modern turkológia egyik megalapítóját. Kora magyar és külföldi tudományossága egyaránt megbecsülte, 1870-től a budapesti egyetem professzora, majd a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja volt.

Kulcsszavak: *Közép-Ázsia, Perzsia, Oszmán Birodalom, iszlám, törökség, turkológia, magyar őstörténet*

IRODALOM

- Bartholomä, Ruth (2006): *Von Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)* (Arbeitsmaterialien zum Orient 17). Ergon, Würzburg
- Coco, Carla (1986): Vámbéry Ármin műveinek bibliográfiája. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest 26–50. – Ebben az összeállításban az 1986-ig megjelent, Vámbéryről szóló teljes irodalom megtalálható.
- Hammer-Purgstall, Joseph von (1827–1833): *Geschichte des osmanischen Reiches*, I–X. C. A. Hartleben, Pest
- Hazai György (1976): *Vámbéry Ármin életútja (A Múlt Magyar Tudósai)*. Akadémiai, Budapest
- Hazai György (1986): Vámbéry Ármin élete és munkássága. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 7–11.
- Hazai György (2009): *Vámbéry inspirációi*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 335–379.
- Kakuk Zsuzsa (1986): A turkológus Vámbéry. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 12–18.
- Menges, Karl H. (1968): *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to the Turkic Studies*. O. Harrassowitz, Wiesbaden; 2. kiadása: Wiesbaden, 1995
- Rathkolb, Oliver (ed.) (2004): *Festschrift. 250 Jahre – Von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien*. StudienVerlag, Wien
- Vámbéry Ármin emlékezete (1986): *Vámbéry Ármin emlékezete* (Keleti Értekezések 2, szerk. Fodor Pál). Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.
- Vásáry István (1986): Vámbéry és a magyar őstörténet. In: Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin emlékezete*. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest, 19–25.
- Vámbéry Ármin (1858): *Deutsch-türkisches Taschen-Wörterbuch*. Constantinopel
- Vámbéry Ármin (1862): *Abuska. Csagataj-török szógyűjtemény*. Előbeszéddel és jegyzetekkel kísérte Budenz József. Pest
- Vámbéry Ármin (1865): *Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-*

ban Teheránból a turkman sivatagon át, a Kaspi tenger keleti partján Khivába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt. Pest. Újabb kiadásai: *Dervisruhában Közép-Ázsián át*. Kakuk Zsuzsa bevezetésével és jegyzeteivel. Gondolat, Budapest, 1966; utóbbinak új kiadása: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2000

Vámbéry Ármin (1867a): *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Pest. Új kiadása, Vásáry István utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005

Vámbéry Ármin (1867b): *Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig

Vámbéry Ármin (1879): A turkománok nyelvéről. Értekezés, turkomán szöveg és fordítása, jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények*. 15, 1–54 = Die Sprache der Turkomanen und die Diwan Machdumkuli's. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 33, 387–444.

Vámbéry Ármin (1882): *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest

Vámbéry Ármin (1885): *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben*. MTA, Budapest — Új kiadása, Dobrovits Mihály utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2006

Vámbéry Ármin (1895): *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Budapest — Új kiadása: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2003

Vámbéry Ármin (1898): *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 12)*. Helsingfors

Vámbéry Ármin (1901): *Alt-osmanische Sprachstudien. Mit einem azerbaizianischen Texte als Appendix*. Leiden

Vámbéry Ármin (1906): *Nyugot kultúrja Keleten*. MTA, Budapest. — Új kiadása, Dobrovits Mihály utószavával és jegyzeteivel: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2007

Vámbéry Ármin (1910): *Jusuf und Ahmed. Ein özbekisches Volksepos im Chiwaer Dialekte*. Text, Übersetzung und Noten. Budapest

Vámbéry Ármin (1914): *A magyarság bölcsőjénél. A magyar-török rokonság kezdete és fejlődése*. Budapest

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS AZ AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Kovács Nándor Erik

egyetemi tanársegéd, könyvtáros,
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Török Filológiai Tanszék,
MTA Könyvtár és Információs Központ Keleti Gyűjtemény
kovacs.nandor@konyvtar.mta.hu

Vámbéry Ármin, a magyar turkológia megalapítója, a Pesti Egyetemen a Keleti Nyelvek Tanszékének tanára, a Magyar Tudományos Akadémia tagja 1913 szeptemberében hunyt el. Halálának századik évfordulójához érve hamarosan centenáriumaéhoz érkezik az a páratlan értékű keleti kézirat örökség és nyomtatott könyvekből álló gyűjtemény is, amelyet a mester fia, Vámbéry Rusztem 1914-ben a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozott. A világhírű keletkutató hagyatékának legbecsesebb részét, a keleti kéziratokat ma az Akadémia Könyvtárának 1951-ben létrehozott orientalisztikai különgyűjteménye, régi nevén a Keleti Könyvtár, mai nevén a Keleti Gyűjtemény őrzi. Ahogyan Vámbéry munkássága és kérdésfelvetései alapvető irányt szabtak a magyarországi turkológia kibontakozásának, ezek nélkül e tudományág bizonyára nem nyerte volna el napjainkig kifinomult karakterét, a magyar keletkutatás alapkönyvtáraként működő Keleti Gyűjtemény kézirat kincstára is összehasonlíthatatlanul szegényebb, csak a török nyelvű kéziratok tekintve pedig úgyszólván nincstelen volna Vámbéry Ármin fáradozása és gyűjtőtevékenysége nélkül.

A jeles tudós a magyarországi keletkutatás színvonalas működtetéséhez nélkülözhetetlen forrásbázis megteremtésének elkötelezett támogatójaként egyrészt mint közvetítő, másrészt mint adományozó járult hozzá az Akadémia könyvtárának gyarapodásához. A következőkben a könyvtár gazdagításában vállalt szerepének e két oldalát elevenítjük fel, különös hangsúlyt helyezve a keleti kéziratokra.

Vámbéry ifjúkora az önképzés, a nélkülözés és az önfenntartás küzdelmeivel telt. Hosszú házitanítói időszakának kései szakaszában fordult érdeklődése a keleti nyelvek felé, majd érlelődött meg benne a keleti utazás gondolata. A török nyelvet a szlavóniai Kutjevóban (*Kutjevo*) tartózkodása idején, a napi hatórás tanítás engedte szabadidejében kezdte elsajátítani. A török, a perzsa irodalom remekművei közel hozták az addig számára teljesen idegen muszlim kelet kultúráját, és nagy hatást gyakoroltak érdeklődésére. 1854-től páratlan nyelvtudását latba vetve többször szeretett volna kitörni addigi szűkös és bizonytalan életformájából. Bécsbe utazott, ahol azonban megfelelő támogatás és ajánlások hiányában, csalódására nem juthatott

tolmácsi álláshoz. Ott tartózkodása mégis meghatározónak bizonyult későbbi pályájára nézve: Bécsben találkozott Joseph von Hammer-Purgstall báróval, a török történelem és irodalom területén hírneves életművéről ismert keletkutatóval, aki Vámbéryt török stúdiumai elmélyítésére bátorította (Vámbéry, 1905, 82.). Ugyancsak fontos állomás volt keleti orientációjában egy esztendeig tartó kecskeméti tartózkodása, ahol a Schweiger család alkalmazta háztanítóként. Itt kezdett intenzíven foglalkozni a török és arab nyelvvel, s ebben nagy segítséget jelentett számára, hogy a város református líceumának professzorától, Ballagi Mórtól arab nyelvkönyveket is kaphatott kölcsön (Vámbéry, 1905, 92.).

Első keleti útja Isztambulba vezetett, ahol megismerkedett s barátságot kötött az 1849-es emigráció egyik ismert személyiségével, Szilágyi Dániellel (1831–1885). Szilágyi huszár őrmesterként (más adat szerint már hadnagyi rangban) emigrált Kossuth Lajossal az Oszmán Birodalomba, s maradt haláláig török földön. A krími háborút követően Isztambulban megvásárolta azt a könyvkereskedést, amelyben korábban inasként dolgozott, s attól fogva a bolt a ritka keleti nyomtatványok és kéziratok fontos lelőhelyévé vált, nemcsak a török reformértelmiség, hanem a magyar keletkutatók számára is. Több orientalistának szerzett be könyveket, kéziratokat (Csorba – Sudár 2003b, 11–13.). Vámbéry beszámolója szerint megismerkedésük idején, 1857-ben Szilágyi „a török nyelv népies részét alaposan bírta”, majd amikor 1864-ben, közép-ázsiai útjáról visszatérően Isztambulban ismét találkoztak, már „alapos török fordítói hírnévnek örvendett.” (*Akadémiai Értesítő*, 1886, 203.) Habitusukban s a tudomány műveléséhez való viszonyukban fennálló különbséget jól illusztrálja, hogy amikor Vámbéry 1858-

ban Isztambulban kiadta első művét, egy német–török zsebszótárt, Szilágyi egy ideig szóba sem állt vele. Amikor barátja ennek oka felől érdeklődött, azt a választ kapta, hogy „Szemtelenséget követett el, fitogtatod a tudományodat a világ előtt” (Vámbéry, 1905, 124.). Vámbéry Ármin gazdag írói munkásságával, az írással fukarkodó, introvertált Szilágyi Dániel pedig gyűjtőszenvédeyének elévülhetetlen és megismételhetetlen eredményével vált a magyar orientalisztika részévé.

Az egyik szál, ami Vámbéryt a Keleti Gyűjteményben ma őrzött írásos emlékekhez fűzi, a közvetítő szerepe, amelynek köszönhetően az 1885-ben elhunyt Szilágyi kéziratkollekciója az örökös fiúk, Szilágyi Béla és Szilágyi Árpád tulajdonából vásárlás útján az Akadémia birtokába került. Vámbéry az Akadémia főtítkárának címzett, 1886. február 7-én kelt levelében hangsúlyozta, hogy „Néhai Szilágyi Dániel hagyatékát képező könyvtár jegyzéke a konstantinápolyi cs. és k. főkonszulság által kivonatosan eszközölt leltározásában előttem lévén, van szerencsém nagyságodat értesíteni, miszerint ezen könyvtár csakugyan egy ritka és nagybecsű kincset tartalmaz, melyért nagy kár volna, ha akadémiánk meg nem vásárolván idegen kézre kerülne...” A roppant kollekció helyben végzett értékebecslése „inkább alacsony mint magas fokon ejtetett meg [...] a fent említett teljes összeget megéri [...] az egész könyvtár megvásárlása mindenképpen ajánlható, és ismételve mondom, hogy vétek volna ezen ritka kincset külföldi kereskedők kezébe juttatni.” A beszámoló szerint a hagyaték három nagy csoportra: keleti tárgyú, európai nyelveken írt művekre (8918 kötet), keleti kéziratokra (491 kötet) és keleti, főleg török nyelvű nyomtatványokra (2009 kötet) tagolódott (MTA KIK Kézirattár RAL 110/1886).

Szilágyi Dániel világos szándéka volt, hogy halálával gyűjteménye Magyarországra kerüljön, s ezt az akaratát – amelyet ugyan végrendeletben nem rögzített – az örökösök is tiszteletben tartották (*Akadémiai Értesítő*, 1886, 206.). Ugyanakkor az adás-vétel nem zajlott zökkenőmentesen, hiszen az Akadémia a tételesen nem ismert anyagért nem kínált megfelelő összeget, Béla és Árpád pedig – bár saját nyilatkozatuk szerint a nemes ügy érdekében hajlandók voltak engedményre – a felajánlott vételárat okkal találták méltánytalanul alacsonynak. A hosszas egyeztetés és alkudozás során Vámbérynek egyrészt az Akadémia előtt kellett ismételt hangsúlyoznia a hagyaték valódi értékét, másrészt rá hárult a kellemetlen feladat, hogy az örökösökkel elfogadtassa az általa is elismerten alacsony ajánlati árat. A tárgyalások végeredményeként Szilágyi Dánielnek végül csak a keleti kéziratok kerültek az Akadémia tulajdonába, az örökösök által remélt ár töredékéért, 4500 forintért. A nyomtatott könyvek-re az Akadémia nem tartott igényt, így azok végül Szilágyi Béla hajdani iskolájába, a Kunhalasi Református Főgimnáziumba kerültek (Csorba – Sudár 2003a, 130–131.). A kéziratok gyűjtemény beérkezését az Akadémia 1886. március 29-i ülésén nyugtázta a Könyvtári Bizottság jelentése (*Akadémiai Értesítő*, 1886, 57).

Vámbéry tehát oroszánrészt vállalt abban, hogy ez a három évtized alatt, szenvedélyes gyűjtőmunka árán összeállt kéziratkollekció ma az Akadémiai Könyvtárat gazdagíthatja. Vámbéry neve azonban saját adományozása, illetve hagyatéka révén fonódott igazán egybe az Akadémia könyvtárával, illetve került fel a Keleti Gyűjtemény gazdagítóinak emléket állító márványtáblára. Minthogy a Keleti Gyűjtemény az orientalisztikai területek, és

nem származtatók szerinti csoportosításban őrzi a kéziratokat, az egyes tételek esetében az adományozó, származtató személyének azonosítása leginkább áttételesen, tulajdonosi bejegyzések vagy egyéb levéltári dokumentáció segítségével lehetséges. Ezen kívül a proveniencia rekonstruálásában az is támpontként szolgálhat, hogy a különböző gyűjtemények, hagyatékok beérkezési időrendje valamelyest (de nem szükségszerűen) tükröződik a raktári jelzet sorszámban is. Így például a török kézirat gyűjteményen belül a hagyományos, méret szerinti alosztást (nyolcadrét: O[ktáv], negyeddrét: Qu[art] és kétrét: [F]olio) jelölő betűjel mellett szereplő legalacsonyabb számértékek, a Török O. 1-től Török O. 307-ig néhány közéjük becsúszott és beszámozott kivételtől eltekintve a legkorábban leltározott Szilágyi-hagyatékból származó tételeket jelölik.

A Keleti Gyűjtemény török kéziratállományán belül a Vámbéry Ármintól származó kéziratok azonosítását megkönnyíti, hogy egyrészt a tulajdonosi bélyegző, ha nem is mindig, de az esetek többségében egyértelmű bizonyítékkul szolgál a tulajdonos kilétének megállapításához. Másrészt az Akadémiai Könyvtár Levéltárában hozzáférhető egy, a *Kézirattári szaporodások 1870-től fogva* címet viselő számozatlan növedéki napló, amelyben Vámbéry adományai és hagyatéka is tételesen szerepelnek. Ezen kívül az *Akadémiai Értesítőben* is tételes, ám jobbra csak a művek rövid címeit leíró jegyzékben adtak számot az ide került kéziratokról. Ez utóbbi lista néhány helyen pontosításra szorul. Például nyilvánvaló tévedésből egymás után kétszer vették számba *Háfiz* költeményét, illetve *Nisándzsi* történeti művének tévesen két példányát regisztrálták (Török O.376, és Török O.382), ám kiderült, hogy az utóbbi

kötet valójában *Mehmed Szubhi* udvari történetíró 18. századi krónikája. A Vámbéry Rusztem által átadott kéziratok hagyatéki anyag tíz perzsa (az eredetileg a kéziratok közé sorolt Perzsa O. 48 jelzetű munka valójában litográfia), két arab, negyvenhárom keleti, illetve oszmán-török tételből áll.

A török kollekcióban emellett még két Vámbérytól származó kézirat is található, ezeket még életében ajándékozta az Akadémiának (Török F.23; F.57). További három, az ő bélyegzőjét viselő tétel bekerülésének körülménye egyelőre tisztázatlan. Ezek európai kezek által másolt török nyelvű kivonatokat tartalmazó kéziratok (Török F.66 és F.67) és egy latin-török fabulagyűjtemény (Török Qu.60). A fenti adatok és az állomány szemrevételezése alapján a Keleti Gyűjteményben a következő keleti kéziratok tulajdoníthatók Vámbéry Árminnak:

- **Török O.38**, O.171, O.176, O.196, O.329, O.370–388, **Török Qu.39**, Qu.60, Qu.63–78, **Török F. 23**, F. 57, F.66–67, F.70–71;
- **Perzsa O.43–47**, O.49–50, O.52–53, **Perzsa F.14**;
- **Arab O.4**, **Arab F.4**.

Ez összesen negyvennyolc török, tíz perzsa és két arab, azaz hatvan keleti kézirat. Vámbéry önéletírásában keleti kézíratairól „utazása legértékesebb zsákmányai”-ként emlékezik meg, ami arra utal, hogy a keleti török nyelvű műveket közép-ázsiai útja során szerezte be (Vámbéry, 1905, 245.). Az oszmán-török kéziratok többségére feltehetőleg Szilágyi Dániel közvetítésével tett szert.

Néhány szerencsés esetben saját bejegyzése tanúskodik az adott mű megszerzésének módjáról. A *Dzsamaszp-náme* címet viselő kézirat (Török Qu. 67) előzéklapján olvasható: „Ezen érdekes, a XV. századból való

ó-oszmánli költői elbeszélést (Dzsamaszp-námeh) Nedzsib Aaszim török tudós barátomtól 70. születési napomra ajándékol kaptam. Vámbéry”. A gyűjtőszöveg szelsőséges megnyilvánulásaként kell értelmeznünk egy másik bejegyzését, amely arra utal, hogy közép-ázsiai útja során rá leselkedő veszélyeket saját csínyjeivel sem habozott tetézni: „Ezen kéziratot egy turkomán rabló csizmaszárából kivettem.” – volt olvasható valamikor a Török O.373 jelzetű keleti török verseket (gazel) tartalmazó kolligátum azóta megsemmisült előlapján. A bejegyzést a Kégl Sándor által készített régi cédulakatalógus idézi.

Máskor bejegyzésében nem a kézirat beszerzésének körülményeiről vall, hanem a mű tartalmáról, értékéről ír, például a Timur Lenkről szóló legendagyűjtemény perzsa kéziratában (Perzsa O.46): „Ezen középázsiai perzsa nyelven írt kézirat Timur (Tamerlan) hős pályájára vonatkozó mondák és meséket tartalmazza. Európában a tudós világ soha létezéséről nem hallott.” Ezt a példányt egyébként Maximilian von Proskowetz agronómus, utazó (1858–1898) 1888-ban keleti úttjáról hozta ajándékba Vámbérynek, aki később egy-egy részlet közzétételét is tartalmazó ismertést írt az unikális műről (Vámbéry 1897).

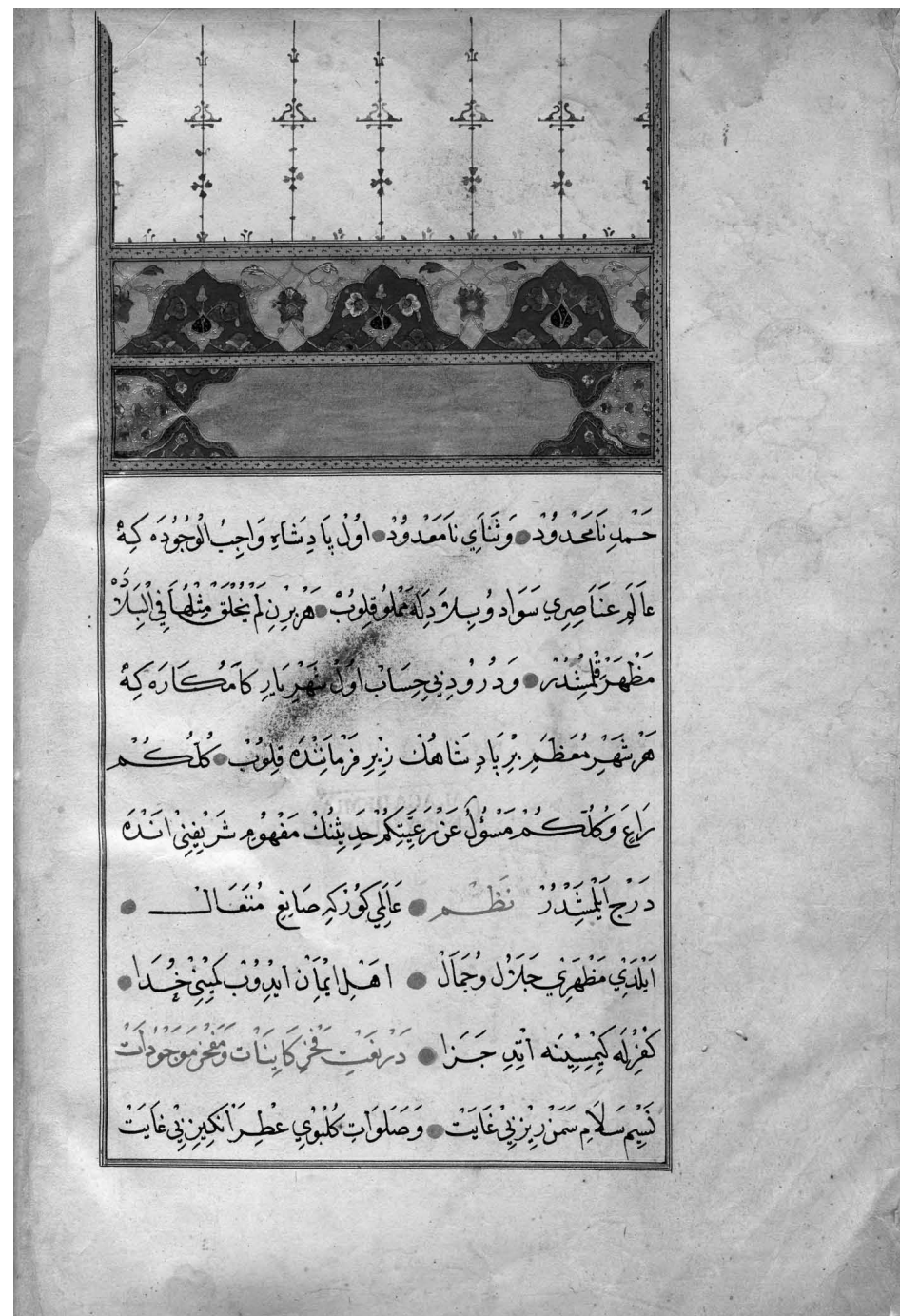
Szilágyi roppant gyűjtéséhez mennyiség tekintetében nem hasonlítható a Vámbérytól származó kéziratgyűjtemény, ugyanakkor több darabja kiemelkedő, néha felbecsülhetetlen értéket képvisel. Vámbéry figyelt fel arra a török kéziraatra, melyet 1860-ban az Akadémiának adományozott, s amely ma a Keleti Gyűjtemény talán legértékesebb török kézírata. Ez az autográf mű, amelynek egyetlen példánya ismert, a Tarih-i Üngürüs (Magyarország története) címet viseli. A művet először maga Vámbéry ismertette (*Akadémiai Értesítő*, 1860, 261–316.), később Budenz József

tájékoztatta a Tudós Társaságot a kézirat értékéről, amelyet egyes részletek közlése kíséretében eképpen méltatott: „Kétségkívül magyar historikus előtt igen érdekes, de még magyar nyelvész előtt is igen becses irodalmi emlékekkel gazdagította meg Vámbéry úr a Magyar Akad[émia] könyvtárát, midőn a maga nemében egyetlen, török nyelven írt magyar krónikánk, a Tārīkh-i Üngürüsünk igen csinos kéziratát megküldé.” (*Akadémiai Értesítő*, 1861, 261–292.; és a mű részletei: 293–316.) A kézirat előlapján a mű címén kívül többek között Vámbéry tulajdonosi bejegyzése is olvasható magyarul, valamint muszlim ragadványnevének (Resid) feltüntetésével is (*Min kutub-i Resid al-Üngürüszi*, azaz „A magyarországi Resid könyvei közül”). A krónika modern, kritikai kiadását Hazai György készítette el (Hazai, 1996; Hazai, 2009a), majd a mű hasonmás kiadása és átirata is napvilágot látott (Hazai, 2009b). A kutatások nyomán fény derült arra, hogy a krónika írója egy zsidó származású kereskedő, bizonyos Jacob von Pibrach fia, Sebald, aki tisztázatlan körülmények között (valószínűleg fogolyként) került az oszmánok szolgálatába, majd miután áttért a muszlim hitre, Szulejmán szultán (1520–1566) tolmácsaként tett szert elismertségre. A magát Mahmúd terdzsümánnak nevező szerző saját bevallása szerint egyetlen latin nyelvű forrásra támaszkodott, ezzel szemben a forráskritikai kutatások egyértelművé tették, hogy a Képes Krónika és Thuróczy János műveinek részei szolgálhattak az egyébként több helyütt átalakított, kiegészített munka fő kútforrásként. A szerző a művet egy Nagy Sándor tetteit leíró szakasszal kompilálta, amellyel a Magyarországot hódoltató Szulejmán haditetteinek igyekezett megfelelő párhuzamot találni, hiszen Nagy Sándor a perzsa-muszlim hagyo-

mány kiemelkedő alakja, a perzsa uralkodói eszménykép egyik szimbóluma. Borzsák István állapította meg, hogy e részek Marcus Iustianus Iustinus történeti opuszából származnak (Hazai, 2009, 23–28.).

A Vámbéry-féle kéziratok közül való egy másik kivételes példány, a *Feredzs bad es-Sidde*, azaz a *Borúra derü* címet viselő mesegyűjtemény. Az Ezeregyéjszaka meséivel rokonítható műfaj az anatóliai török folklórban széles körben elterjedt, eredete az arab mese-hagyományra vezethető vissza. A negyvenkét, tartalmi szempontból különálló, általában rövid történetet nem azok tartalma, hanem a közös cím által is sugallt végkicsengése köti össze: mindegyikben valami váratlan, csodálatos fordulat hoz megoldást, kimenekedést a kilátástalan helyzetbe jutott szereplők számára (Hazai, 2006, 11–14.). A műnek a világon számos kézírata ismert, csak a Keleti Gyűjtemény *nyolc* példányt őriz, ebből *hét* Szilágyi Dánieltől való: Török O.6 és O.10 (eredetileg egy mű két részben, vö. Csorba – Sudár 2003a, 132.), O.33, Qu.3, Qu.4, Qu.5, F.48. A Vámbéry-féle példány különleges becstét kora adja: az 1451-ben, Edirnében készült kézirat a ma nyilvántartott másolatok közt a legrégebbi darab. A mű ezenkívül az oszmán-török nyelv korai írott emlékeként nyelvtörténeti szempontból is páratlanul értékes.

A fent kiemelt két példányt is beleértve a Vámbéry Ármintól származó negyvennyolc török kézirat többsége oszmán-török nyelvű, de tizenegy mű a közép-ázsiai török nyelven íródott. Ilyen a *Lugat-i Csagatáj*, a Vámbéry által 1862-ben kiadott *Abuska* csagatáj szótár kézírata, vagy a 15. századi költő *Ali Sír Nevâjji* nevezetes műve, a *Muhâkemetü'l-lugatejn*, amelyben a különben perzsa nyelven is otthonosan verselő szerző a török nyelv felsőbbségét bizonygatja a perzsával szemben.

Tārīh-i Üngürüs, Ms Török F.57, fol. 1v.

E helyütt nincs mód részletesen beszámolni a Vámbéry-hagyaték nyomtatott könyveiről, csupán néhány nevezetesebb, kiemelkedő példány megemlítésére van lehetőség. A hagyaték egy része a tudományos munkájának forrásbázisát, segédirodalmát adó könyvgyűjtemény, más része munkásságának gyümölcse, de akad közte életpályája legkalandosabb pillanatainak emlékét őrző, ritka példány is. A Keleti Gyűjteményben található az a kisméretű litografált *Korán*, amely középszerű útjának emlékét is hordozza. Az erősen rongálódott előlapon két felirat olvasható:

1. ...*dervis inkognit[ó]... nyakamon függött perzsa tarsolyban.* 2. *Ezen Teheránban vett Korán ugyanezen zöld táskában egész középszerű utamon nyakamról lecsüggött és éjjel nappal rajtam volt.*

A Vámbéry-hagyatékából származó legrégebbi nyomtatott könyvek között különösen jelentős két török ősnymtatvány. Az Oszmán Birodalomban a török könyvnyomtatás európai viszonylatban későn, a 18. század elején kezdődött, innen a 18. századi oszmán-török nyomtatványok európai könyvtörténet szempontjából szokatlan besorolása. A nyomda alapítója egy kolozsvári születésű, eredetileg unitárius, majd török szolgálatba állt és muszlim hitre tért magyar, akit Ibrahim Müteferrika néven ismerünk. Ibrahim II. Rákóczi Ferenc hivatalos portai kapcsolattartója volt a fejedelem rodostói éve alatt. A nyomdaalapító életében kiadott tizenhét mű közül az első 1729-ben hagyta el a nyomdát. Vámbéry Ármin egy, az első török nyomtatványok sorában kilencedikként, 1732-ben megjelent politikai tanácsadó értekezést, a nyomdaalapító saját szerzeményét hagyta a könyvtárra.

A hagyaték másik darabja az Ibrahim nyomdájából kikerült első nyomtatványnak, egy arab értelmező szótár 16. századi török

változatának 1756-ban megjelent második kiadása. E ritka könyvek (mindkét munkát ötszáz példányban adták ki) nemcsak a török könyvkultúra és művelődéstörténet szempontjából képviselnek rendkívüli értéket, hanem a nyomdaalapító származása révén ezeket egyszersmind hungarikumként is számon tartjuk.

Végezetül szükséges néhány szót szólni a Vámbéry közvetítésével, illetve hagyatékából ránk maradt kéziratok hasznosulásáról. A kéziratgyűjtemény áttekinthetőségéhez, kutathatóságához feltétlenül szükséges kéziratkatalógus kiadása sokáig váratott magára. A Szilágyi-gyűjtemény szerzeményezésekor azonnal felmerült egy korszerű katalógus összeállításának igénye. A Szilágyi-gyűjtemény „rendezésére, illetőleg lajstromozására” először maga Vámbéry vállalkozott. A munkát díjmentesen vállalta, de azzal a feltétellel, hogy az Akadémia a katalógizálás elvégzéséhez rendelkezésére bocsát egy különálló, világos helyiséget zárható könyvszekrényekkel, illetőleg hogy saját hallgatói közül „könyvtári segédet” jelölhessen, akinek munkáját „szerény napidíjjal” honorálják. Vámbéry e feltételek teljesülése esetén azonnal kész volt megkezdeni a munkát, s erre meg is kapta a jóváhagyást (*Akadémiai Értesítő*, 1887, 144.). A vállalkozás azonban ismeretlen okok miatt meghiúsult. A kéziratok leírásával néhány évvel később, 1891-ben Kúnos Ignácot bízták meg, aki a következő évben részletes beszámolóban tájékoztatott a feldolgozás alatt álló török kéziratgyűjteményről, több tételről részletesebb leírást is nyújtva (Csorba – Sudár 2003a, 131–133.). Közben Kuun Géza és Goldziher Ignác indítványukban nehezményezték, hogy az akkor már hat éve az Akadémián álló Szilágyi-gyűjteménynek változatlanul nincs katalógusa, s így a kollekció „tudományos

felhasználtságának” sincs semmi nyoma. Együttal ismét sürgették a kor követelményeinek megfelelő katalógus elkészítését (*Akadémiai Értesítő*, 1892, 20–27., 730–731.).

A Kúnos által készített nyilvántartás már a kéziratgyűjtemény jelenlegi számozási rendszerét alkalmazta, ám számos kívánnivalót hagyott maga után, amelyek egy részét Vámbéry másik tanítványa, a Pesti Egyetem első perzsa nyelv- és irodalomtanára, Kégl Sándor (1862–1920) korrigálta. Az 1909-re elkészült és az időközben gyarapodó gyűjtemény újabb tételeit is tartalmazó Kégl-féle cédulakatalógus kis híján egy évszázadig szolgált az Akadémiai Könyvtár török kéziratgyűjteményének egyetlen használható mutatójául, ám kézirat formájában csupán a helyi tájékozódásban lehetett a kutatók segítségére, s nem töltötte, nem tölthette be a korszerű, nyomtatott katalógusok legfontosabb funkcióját,

nem nyitotta meg a nemzetközi kutatás számára való hozzáférés lehetőségét.

A 2007-ben angol és török nyelvű kiadásban is megjelent korszerű, nyomtatott katalógus (Parlatur – Hazai, 2007) látványos mértékben hozzájárult a Keleti Gyűjteményben őrzött török kéziratok nemzetközi ismertségéhez, amelynek nyomán a gyűjtemény török kéziratjai több nemzetközi forráskiadás és kutatómunka forrásaiként szolgálhattak. A Keleti Gyűjtemény emellett digitális különgyűjtemények létrehozása útján is törekszik az adományozóknak s munkásságuknak emléket állítani, illetőleg a tőlük ránk maradt örökséget részben vagy egészben közzétenni.

Kulcsszavak: *MTA Könyvtára, Keleti Gyűjtemény, Szilágyi Dániel gyűjteménye, török kéziratok, csagatáj kéziratok, perzsa kéziratok, Tarih-i Üngürüs*

IRODALOM

- Apor Éva (1971): *The Persian Manuscripts of the Vámbéry-Bequest*. Budapest
- Csorba György – Sudár Balázs (2003a): Egy magyar antikvárius Isztambulban: Szilágyi Dániel. In: Csirkés Ferenc – Csorba Gy. – Sudár B. – Takács Z. B. (szerk.): *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok*. mondAt KFT., Budapest, 117–136.
- Csorba György – Sudár Balázs (2003b): Szilágyi Dániel és a magyar orientalisztika. In: Birtalan Ágnes – Yamaji, Masanori (szerk.): *Orientalista Nap 2003*. MTA Orientalisztikai Bizottság – ELTE Orientalisztikai Intézet, Budapest, 10–21.
- Hazai György (1996): *Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája*. Akadémiai, Budapest
- Hazai György – Tietze, Andreas (2006): *Ferec bî d eş-şidde. „Freud nach Leid” (Ein frühosmanisches Geschichtsbuch)*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkvolker, Bd. 5.1.) K. Schwarz, Berlin
- Hazai György (2009a): *Vámbéry inspirációk. Nagy Szülejmán udvari emberének magyar krónikája. A Tarih-i Ungurus és kritikája*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely

- Hazai György (2009b): *Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercümân Mahmûds Tarih-i Ungurus*. K. Schwarz, Berlin
- Horváth Anna (1978): Turkish Manuscripts in the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. In: Apor Éva (ed.): *Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976*. (Oriental Studies 2) MTA Könyvtára, Budapest, 95–103.
- Kovács Nándor Erik (2009): Küzdők öröksége: Szilágyi Dániel, Vámbéry Ármin és Ibrahim Müteferrika emlékezete és az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének török kincsei. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *„A kíváncsi világosság”. 6. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 273–88.
- Parlatur, İsmail – Hazai Gy. – Kellner-Heinkele, B. (2007): *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the Library of the Hungarian Academy of Sciences*. Bp.
- Vámbéry H. (Vámbéry Ármin) (1897): Eine legendäre Geschichte Timurs. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. 51, 215–232. • <http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/dmg/periodical/pageview/42963>
- Vámbéry Ármin (1905): *Küzdelmeim*. Franklin, Budapest • <http://mek.oszk.hu/03900/03975/html/>

AZ UTAZÓ VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS A GEOGRÁFIA

Kubassek János

PhD, múzeumigazgató,
Magyar Földrajzi Múzeum, Erd
info@foldrajzimuzeum.hu

Számos sokoldalú tudóst tartunk számon az utazók és földrajzi felfedezők között. Többen közülük egymástól eltérő tudományágak területén is maradandó értékeket alkottak.

Vámbéry Ármin nevét méltán tartja számon a hazai és a nemzetközi orientalisztika, a néprajztudomány, a politikai földrajz, az őstörténetkutatás, a nyelvészet, a geográfia és az útirajzirodalom. Különleges egyénisége, életútja, sorsa, eredményei, sokoldalú publikációs tevékenysége és nyelvtudása révén már életében ismertté tette a nevét nemcsak hazájában, hanem német, francia, orosz és svéd nyelvterületen egyaránt. A magyar világirodalom tudósok sorában nem ő volt az egyetlen, aki Ázsia nehezen megközelíthető vidékein hosszú, magányos utazásokat tett, de ő volt az első, aki élményeiről érdekesítő stílusban beszámolva közel hozta az európai olvasókörzöshöz Törökország, Perzsia, s a mai Közép-Ázsia, elsősorban Üzbegisztán, Türkmenisztán és Afganisztán rejtelmes világát.

Hangsúlyoznunk kell, hogy származása, családi körülményei, félárvasága, szegénysége és sántasága miatt nagyon nehéz élethelyzetből kiindulva küzdötte fel magát a hazai tudományos élet élvonalába. A dunaszerdahelyi otthon nyomorúságából eljutott az egyetemi

tanári katedra magaslatáig, és a szegényes falusi környezetből indulva élete delén és öregkorában kapcsolatba kerülhetett a tudományos világ és a diplomáciai élet meghatározó személyiségeivel.

A XIX. század és a XX. század elejének társadalmi viszonyait érzékelteti, hogy – tudásának, tehetségének, szorgalmának és jószándékú pártfogóinak (többek között Eötvös Józsefnek: 1813–1871, Arany Jánosnak: 1817–1882) és a Magyar Tudományos Akadémiának köszönhetően – kikerülhetett az elmaradott környezetből, mely sokak számára kevés esélyt adott a társadalmi felemelkedésre.

*Az utazások mint élményforrások
és a tapasztalatszerzés lehetőségei*

Vámbéry sikereinek egyik titka a környezetétől eltérő sok-sok utazás és világlátottság volt, melynek temérdek tapasztalata, s azok megírása nemcsak tudományos berkekben, hanem szélesebb körökben is elismerést hozott számára. A Közép-Ázsiában megtett útjának angol nyelvű beszámolója valóban meghozta számára az európai hírnevet és elismertséget. A siker magyarázatát utazásaiban találhatjuk meg. Barátja, Gáspár Ferenc hajóorvos *A Föld körül* című könyvsorozatának *Délamerika*

kötete előszavában, 1906-ban így vélekedik az utazás lényegéről: „Egy török közmondás azt tartja, hogy »nem az tud valamicskét, aki sokáig élt, hanem az, aki sokáig utazgatott.« Aki vándorbottal kezében, hosszabb ideig bejárta a világot, annak nem illik ugyan axióma gyanánt odaállítani ezt a közmondást, de ki tudná, és ki akarná tagadni, hogy az utazás idegen országokban, az ismerkedés természetével és emberekkel idegen régiókban szélesbíti gondolataink körét, valamint, hogy idegen erkölcsök, meg szokások tanulmányozása nagy hatással van a saját eszmevilágunkra?”

Ez a lírai megfogalmazás azonban nem fedi el azt a törekvést, melynek célja, hogy a kis Európa hatása messze túlterjedt természeti földrajzi határain. Vámbéry nem tagadja meg a korszellemet, amikor így fogalmaz: „... tagadhatatlan, hogy a nagy lendület, amelyre a föld és a népek ismerete az elmúlt századokban kapott, sokban, tán a legnagyobb mértékben járult hozzá, hogy a kis Európa kiterjesztette uralmát és művelődési befolyását az öreg Ázsiára és a sötét világrészre, Afrikára. A benső erőtlől duzzadó Nyugat kénytelen volt, amikor mindinkább fejlődő ipara számára új piacokat keresett, régi, azelőtt egészen ismeretlen országokat átkutatni, s eltelve azzal a büszke öntudattal, amelyet szellemi vívmányai adtak neki, mint hódító, sokszor mint tanító lépett fel. [...] az a feladat hárult az európaiakra, hogy kiirtson őserdőket és az állati egzisztenciában élő embernek jobb, boldogabb jövőt készítsen elő. Minél inkább gyarapodott a messzi távolban, modern művelődésünk apostolainak száma, annál jobban fejlődött otthon is az érdeklődés az utazási vállalkozások iránt, s az azokat felölelő irodalom tekintélye is erősödött az olvasó előtt.”

A fenti sorokban érezhető a gyarmatosítás korszakában európai „magasabbrendűséget”

tükröző szemlélete, de tagadhatatlan, hogy a megismerés szándéka, az örök kíváncsiság is kísérte Vámbéryt ifjúkorától a koporsóig.

A keleti nyelvek és a magyarság őshazája, őstörténete iránti érdeklődése vezette el a nagybeteg Reguly Antalhoz (1819–1858), akiről megbecsüléssel emlékezett meg élete alkonyán, *Küzdelmeim* című munkájában. S amit Reguly a távoli Urál vidékén próbált felkutatni, azt a munkát Vámbéry Közép-Ázsiában kívánta folytatni. A világ iránti érdeklődését ösztönözte az a nagy összegű anyagi támogatás, amit Eötvös József közbenjárására kapott meg, s melynek birtokában 1857-ben Konstantinápolyba indulhatott. Első keleti élményeit az Oszmán Birodalomban szerezte, a korabeli viszonyokhoz képest biztonságos körülmények között. Nyelvismere, leleményesen kiépített személyes kapcsolata és az iszlám világban szerzett tapasztalatai tették alkalmassá arra, hogy öt évvel később ismét visszatérjen Ázsiába.

Az 1862-ben megvalósított perzsiai, majd közép-ázsiai utazásához ismételtlen megkapta – a Magyar Tudományos Akadémia elnökének bizalmából – a jelentős összeget, amely biztosította a rendkívüli vállalkozás pénzügyi fedezetét. Második keleti utazásának kettős célja volt: a magyarság eredetét és a török népekkel való kapcsolatát kívánta tanulmányozni, s meg akarta ismerni a közép-ázsiai népek múltját, kultúráját, egymással való kapcsolatát, szokásait, életkörülményeit, melyek elválaszthatatlanok voltak a térség földrajzi viszonyainak ismeretétől.

Vámbéry Ármin nem volt képzett geográfus, s nem is lehetett, mert az első egyetemi földrajz tanszék csak jóval később, 1870-ben, Hunfalvy János kezdeményezésére jöhetett létre a budapesti tudományegyetemen. Vámbéry önszorgalomból, autodidakta módon,

alaposan áttanulmányozta a brit szerzők hozzáférhető földrajzi munkáit, s feltehetően ismerte a William Moorcroft (1767–1825) és George Trebeck (1798–1825) utazásairól megjelent híreket is.

Bizonyosra vehetjük, hogy jól ismerhette a Kőrösi Csoma Sándorral (1784–1842) kapcsolatos híradásokat. Azzal is tisztában volt, hogy a „székelyek szentjeként” tisztelt tudós öt négy évtizeddel megelőzve, már járt előtte Perzsiában és Közép-Ázsiában. Kőrösi Csoma Sándor 1821. november 18 és 23. között öt napot töltött Bokharában, majd átutazott Afganisztánba, s átkelt a Hindukus hegyláncain. Kőrösi Csoma is számos megpróbáltatáson és szenvedésen mehetett keresztül magányosan megtett útja során, de ezekről – eddigi tudomásunk szerint – nem hagyott hátra olyan részletes útbeszámolót, mint a négy évtizeddel később őt követő Vámbéry.

Mint utazó olyan élményekre tehetett szert, melyekben sem diplomaták, sem politikai megbízottak nem részesültek, a tudomány embereiről nem is beszélve. *Vázlatok Közép-Ázsiáról* című könyvében érzékletesen leírja az Oxus (Amu-darja) partján átélt éjszakai skorpiómarás borzalmait, melyek kis híján az életébe kerültek. Aki ilyen rettenetes élményt megél, az egészen más dimenziókban látja a földi világot és az utazások kockázatát. Vámbéry számára nem volt visszafordulási lehetőség, mai szóval élve *evakuáció*. Folytatnia kellett vándorlását, magára hagyottan, a civilizációtól távol, a helybeliek segítségére hagyatkozva.

Utazásai során kialakult benne az a nagyfokú alkalmazkodási és alakoskodási képesség, mely nélkül nemcsak hogy célját nem érhetné volna el, de vállalkozása túlélésére sem lett volna esélye. Törökök, perzsák, turkománok (türkmenek), üzbégek, kirgizok, afgánok kö-

zött mozogva és tájékozódva kellett utaznia, szállást és élelmet keresnie, létfenntartásának alapfeltételeiről gondoskodnia.

Adalékok a politikai földrajz stúdiumaihoz

Élete alkonyán papírra vetett *Küzdelmeim* című visszaemlékezésében megemlékezik arról, hogy élménybeszámolója miatt később mennyi méltánytalanság érte. A támadások egy része politikai okokból fakadt. Közép-Ázsiában megtett útja során lépten-nyomon találkozott az orosz és a brit befolyásszerzési törekvések jeleivel. *Nyugot kultúrája Keleten* című, 1906-ban megjelent könyvében elmarasztalóan ír a turkesztáni orosz hivatalnokok féktelenségéről, könnyelműségéről, romlottságáról és megvesztegethetőségéről. Éles különbséget tesz a brit monarchikus berendezkedés kifinomultabb gyarmatszerzési módszerei és a cári despotikus önkényuralom erőszakosabb és nyersebb terjeszkedési törekvései között. A mai világban is tanulságosak azok a megfigyelések és megállapítások, melyeket Vámbéry e kérdéskörben tett.

Mai szemmel visszatekintve látnoki erővel vett észre és jósolt meg etnikai, gazdasági-politikai folyamatokat. „Az orosz kultúra befolyása Ázsia mohamedán részére [...] csak az orosz állami érdekeknek válhat előnyére, s csak az orosz ipart és kereskedelmet mozdíthatja elő, de magukra a mohamedánokra igen kérdéses értékű, mert az az ár, melyet érte fizetniük kell: a nemzetiség elvesztése.”

Az etnikai, szokásbeli, jellembeli különbségeket részletesen elemezve jut Vámbéry arra a következtetésre, hogy Turkesztánban az orosz hódítással szembeni ellenállás mindig erőteljes lesz, és az oroszok számára a telepítést földrajzi tényezők is megnehezítik, mivel Turkesztánt az anyaországtól nagy kiterjedésű, jórészt lakatlan steppeterület választja el.

Párhuzamot von a szibériai cári terjeszkedés következményeivel, ahol az eloroszosodás, a teljes népesség hathettedét érinti.

Azt sem titkolja, hogy a turkesztániak egy részénél az orosz kormányzat azért válhatott elfogadottá, sőt számos esetben népszerűvé, mert az orosz hatalom „állandó békét biztosított számára, s könnyített az adók és kötelezettségek terén. Ezért van megelégedve a közép-ázsiai az orosz kormányzattal.” Vámbéry átolvasta a hivatalos statisztikákat, a publikált kormányzói jelentéseket, ismerte a népszámlálási adatokat, a statisztikákat, sőt nyomon követte a híradásokból a Közép-Ázsiában kirobbant felkeléseket, erőszakcselekményeket, s azok megtorlásainak eseményeit. Számon tartotta, hogy milyen büntetésben részesítették az oroszok ellen fellázadó kipcákákat, akik közül többeket felakasztottak, illetve szibériai ólombányákba száműzték őket. Megállapítása szerint az orosz befolyás jótékony hatásai Közép-Ázsiában csak a gazdag kereskedők és a magas rangú bennszülött állami hivatalnokok között érvényesül.

Vámbéry párhuzamot von az angolok Indiában végzett civilizációs tevékenysége és az oroszok Közép-Ázsiában folytatott munkája között az öntözőcsatornák vonatkozásában. Vámbéry elmarasztalja az oroszok hozzá nem értését, és megemlékezik arról a káros hatásról, amit az orosz megjelenés idézett elő: „A szesz és prostitutio, e két, Közép-Ázsiában azelőtt majdnem ismeretlen baj újabban óriási mértéket öltött. Fél századdal ezelőtt a pálinkának még nevét sem ismerték Turkesztánban, a bor is csak a zsidók közt volt elterjedve, akik rituális célokra termelték, ma pedig se szeri, se száma a pálinkafőzőknek.”

Vámbéry nagyon sok brit és orosz véleményt ismer és idéz, átszűrve saját, személyes tapasztalatainak rostáján. Kétségtelen tény,

hogy Vámbéry, aki Közép-Ázsiában megtett útja után ünneplésben és elismerésben részesült Nagy-Britanniában, őszinte híve volt a nyugati civilizációnak. Nem rejtette véka alá érzelmeit, fenntartásait a cári önkényuralom despotikus berendezkedése és annak következményei iránt. A külvilág szemében angolbarátnak minősült, mert úgy vélte, az ázsiai népek felemelkedését és haladását a brit berendezkedés példái segíthetik a társadalmi életben, a gazdaságban és kultúrában egyaránt.

Vámbéry élete végéig figyelemmel kísérte Oroszország és Nagy-Britannia vetélkedését. Kétségtelen tény, hogy rokonszenvezett az angolokkal, de nem lehet oroszellenesnek tekinteni, mert véleményét nem előítéletek alapján, hanem tényekre, adatokra és helyszínen szerzett személyes benyomásokra építette. Érdemes felidézniünk 1906-ban megfogalmazott, s a mai napig időszerű gondolatát: „Szívükből reméljük a civilizáció érdekében, hogy e két kultúraterjesztő nagyhatalom, mely oly szoros szomszédságba került itten, békében és egyetértésben fogja tovább folytatni munkáját az egész emberiség javára.”

Úgy vélte, az angolok és az oroszok között a jövőbeni együttműködés lehet a problémák megoldásának a kulcsa. A két európai nagyhatalom egymással való szembekerülése Ázsiában olyan kockázatokat jelentett, melyek az egész térség stabilitását veszélyeztették. Nem feledhetjük, hogy a történelem már túl volt az India birtoklásáért Franciaország és Anglia között vívott küzdelmeken, melyek egyértelműen a brit korona győzelmével véződtek.

Vámbéryt azonban élete végéig foglalkoztatta a személyével kapcsolatos kritika, mely igen érzékenyen érintette. *Küzdelmeim* című munkájában így összegzi érzéseit: „A kedvetlen bíráló, melyet nem kerülhet el író és

legkevésbé kerülheti el a rendkívüli élményeken átment kutató, soha engem nem sértett és nem bántott, és kellemetlenül csak az irigységtől sugallt és a gonosz célzattal intézett támadás érintett, melyben különösen az orosz sajtó tűnt ki ellenemben. Madame de Novikov (leánykori nevén Olga Kirejev) különös módon igyekezett megrontani a hitelemet Angliában, hogy élet vegye orosz ellenes tollamnak, azzal a fölfedezéssel lépett föl ellenemben, hogy voltaképpen nem is vagyok magyar, hanem csalo zsidó vagyok, ki soha Ázsiában nem járt és meg akarom bontani Angliának és Oroszországnak egymáshoz való jó viszonyát.”

Vámbéry többször megemlíti, hogy személyesen is ismerte Lord Palmerstont (1784–1865), az akkori brit miniszterelnököt, és többször volt vendége a Carlton House Terrace-ban lévő házban. E találkozások és beszélgetések – mindmáig ismeretlen – brit forrásainak feltárása igen érdekes lehet, nemcsak Vámbéry személyére, hanem a brit gyarmatpolitika szempontjaira vonatkozóan is.

Személyes kapcsolatban állt a brit felfedező utazások nagy alakjával, Sir Roderich Murchisonnal (1792–1871), aki elsősorban az ázsiai és afrikai felfedező utazásokat kísérte figyelemmel, s igen nagy befolyása volt a Royal Geographical Society tevékenységére. Murchison figyelemmel kísérte Magyar László (1818–1864) Délnyugat-Afrikában végzett kutatómunkáját, és számon tartotta a brit gyarmaton, Indiában több mint két évtizedet töltött Kőrösi Csoma Sándor tevékenységét. Kapcsolatban állt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc több prominens magyar menekültjével, Rónay Jácinttal (1814–1889) és Szemere Bertalannal (1812–1869).

Vámbéry büszkén és nosztalgiával emlegeti londoni ünnepeltetésének részleteit, de

őszintén leírja, hogy minden megtiszteltetés ellenére az angoloktól nem kapott olyan ajánlatot, melyek bármiféle egzisztenciális perspektívát adtak volna számára. Véleményét meghallgatták, írásait nyomtatásban közreadták, fontos pozíciókat betöltő személyek fogadták, és alkalmilag vendégül látták, olykor – főleg a sajtóban – harsányan méltatták érdemeit, de kiszámítható jövőt nyújtó állásajánlatban nem részesült. Ez nyilván csalódottságot is jelentett számára, s egyértelműen orientálta hazatérési szándékát.

Kétségszövegbevonhatatlan tény, hogy Magyarország, pontosabban a Magyar Tudományos Akadémia nyújtott számára pénzügyi támogatást, először törökországi, majd perzsiai utazásainak megvalósításához, később pedig az egyetemi katedra révén biztos megélhetést. A világhír és a világsiker sok esetben nem jár anyagi javakkal. Ezt a keserves ellentmondást és csalódást kortársai közül többen is átérték. Így Délnyugat-Afrika feltárója, Magyar László (1818–1864), valamint Amerika és Délkelet-Ázsia természettudományi kutatója, Xántus János (1825–1894) is egyaránt megtapasztalták ezt a fájdalmas élethelyzetet.

Meg kell említenünk, hogy Vámbéry termékeny és szerteágazó munkássága a magyar nyelvterületen – az akkori viszonyok között – igen jövedelmezőnek bizonyult. Fáradhatatlan szorgalma eredményeként egymás után jelentek meg könyvei, tanulmányai, s a hírlapokban rengeteg cikke. Az utazások élményeiből táplálkozó leírások nagy érdeklődést keltettek személye és munkássága iránt a szélesebb olvasóközönség körében is.

Két személlyel volt alkalmam beszélgetni, akik személyesen ismerték Vámbéry Ármint. Az egyik Germanus Gyula (1884–1979) volt, aki 1978-ban nagyon elismerően és tisztelettel nyilatkozott róla, külön kiemelve, hogy az ő

arábiai és törökországi utazásaiban milyen sokat jelentett számára a mindhalálig mestereinek vallott Vámbéry példája és emberi biztatása. Germanus Gyula diákként, otthonában kereste fel Vámbéryt. „Alacsony termetű, magas homlokú, bicegő tudóst láttam, akit tudásszomja elvitt Timurlenk sírjához, az ismeretlen közép-ázsiai puszták vad, fargatlan nomádjai közé, s aki dervisruhája alatt egy magyar hős szívét hordta. [...] dadogva jelentettem be, hogy magamtól megtanultam törökül, de megakadtam a perzsa nyelvnél, de most már arabul is kellene tudnom. Apró, villogó szemével szúrósan nézett rám, aztán sántikálva íróasztalához ment, felvett egy török könyvet és elém tette: – olvassa! Remegő hangon, de mindinkább nekibátorodva olvastam és fordítottam egy bekezdést a konstantinápolyi Hamidie kórház évi jelentéséből. Ez volt első vizsgám Vámbéry előtt. Jól van öcsém, szólt barátságos hangon. [...] ezzel kezdet szorított velem, a legboldogabb, de még tanácstalan diákkal...”

Így vált Germanus Vámbéry tanítványává, majd szegődött követőjévé, s mindhalálig nagyra becsülte mesterét.

A másik személy, aki ismerte Vámbéry Ármint, Gáspár Ferenc (1861–1923) hajóorvos fia, Gáspár Miklós volt, akivel Nürnbergben találkoztam 1984-ben. Gáspár Miklós elmondta, hogy az Uránia Filmszínházban édesapja vetített képes előadásait több alkalommal Vámbéry Ármin nyitotta meg, s előszót is írt édesapja könyveihez.

A két embert bizalmi, sőt baráti viszony kapcsolta össze, melyet az orvos egy „csodaszerevével” alapozott meg. Vámbérynek volt egy régi, időnként kiújuló, heves viszketést okozó, Közép-Ázsiában szerzett bőrbetegsége, melyet nem tudtak gyógyítani. Gáspár Ferenc készített egy olyan port, melynek összetételét

angol orvosoktól tanulta, s mely a bőrfelület kezelésével hosszú ideig tünetmentességet biztosított. A gyógy mód hatásosnak bizonyult, s Vámbéryt az eredményt igen közel hozta orvosához, Gáspár Ferenchez. A kisgyermek, Gáspár Miklós több alkalommal járt Vámbéry Ármin otthonában. Elmondta, hogy mindig szívélyes vendéglátásban részesültek, s a gyermekként hallott érdekes keleti történetekkel valósággal megbabonázta őket Vámbéry.

A geográfia szolgálatában

Vámbéry Ármin nem végzett rendszeres geográfiai, földtani tanulmányokat, hanem autodidakta módon, főleg az angol és a német szakirodalomból képezte magát. Kitűnő megfigyelőként azonban olyan értékes leírásokat adott Közép-Ázsia egyes tájairól, melyek a földrajz számára a mai napig is forrásértékűek. E tekintetben kiemelném a *Vázlatok Közép-Ázsiában* című munkájának Turkesztánt leíró fejezetét, mely a gazdasági földrajz számára jelent érdekes adalékot, s egyben érzékelteti szerzője – a kor színvonalán álló – földrajzi szintézisalkotó képességét.

Vámbéry figyelme mindenre kiterjed. A gyümölcsstermesztés és a gyapotstermesztés feltételeitől a csatornák karbantartásáig mindent megfigyel, összehasonlít, leír. Alapos leírást ad a növényekről, a búzafélékről, a rizs termesztéséről és a változatos dinnyefélékről, valamint a szőlőfajtákról, az almáról, a szederéről, a selyemtenyésztéséről. Hosszasan elemzi a gyapotstermesztés sajátosságait, s a gyapot-export oroszországi irányát. Külön fejezetben ír a háziállatokról, azok elterjedéséről és bőriük, illetve gyapjuk hasznosításáról. Nagyon érdekes ismereteket köszönhetünk Vámbérynek, az ásványok világáról adott híradásainak, melyekhez idézte az orosz és a német kutatók

leírásait. Hírt ad az Oxus mellett űzött arany-
mosás mesterségéről, melynek leírása feltehe-
tően személyes élményekből táplálkozik.

A látszólag természetlen és hasznosíthatat-
lan sivatagi világról és lakóiról Vámbéry igen
érzékletes képet fest. A Közép-Ázsiában ta-
pasztható elmaradottság és a problémák
egyik fő okát az itt élő emberek gondolkodá-
sában és viselkedésében jelöli meg. Az embe-
ri tényezőt tartja fontosnak kiemelni – s bár
vélekedését kétségtelenül az átélt szenvedések
is motiválják – nehéz megcáfolni látásmódját.
Ehhez a vélekedéshez megjegyzendő tény,
hogy a sivatag az évi 200 mm alatti csapadék-
nak köszönheti létét, s legfőbb ismertetőjegye
a szárazság, s nem az antropogén beavatkozás.

Ugyanezen viszonyok bemutatása mellett
olvashatjuk azt a vélekedését, mely meggyő-
ző cáfolata a róla elterjedt oroszellenességnek.
„Az orosz kormány mindön az ottani viszonyo-
kat könnyíteni és szelidíteni igyekszik (mert
tökéletes átalakításukról egyhamar szó sem
lehet), teljes elismerésünket, s szerencsekívána-
tinkat igazán megérdemli. A föld gazdagsá-
gát ne irigyeljük tőle, mert eltekintve a kor-
mány erkölcsi befolyásától, s netaláni politi-
kai céljaitól, anyagi haszna nem sok van, sőt
bátran kimondhatjuk, hogy csekély azon fá-
radalmak és költségekhez mérve, miket egy
ily országnak megszállása és igazgatása meg-
kíván. Egy oly országé, mellyel a közlekedés
valószínűleg mindig kimondhatatlanul fára-
dalmas marad.”

Az oroszok és a közép-ázsiai népek kap-
csolatát Vámbéry igen közelről ismerte meg.
Külön hangsúlyozza, hogy az ázsiai népek
számos képviselője szegődik az orosz törekvé-
sek szolgálatába, s azok, akik hosszabb-rövi-
debb időt töltenek Szentpéterváron, azokat
„orosz nevelés és észjárás által, kellően átido-
mították.”

Nagyon érdekesek és elgondolkodtatók
azok a fejtegetések, melyek Nyugat-Ázsia
manapság legforróbb pontjára, Afganisztán-
ra vonatkoznak. Afganisztánt földrajzi adott-
ságai és az ott élő harcias népek miatt ideális
ütközőzónának tartja, mely az északról és
délről jövő nagyhatalmi terjeszkedésnek egy-
aránt gátat szabhat.

Vámbéry Ármin közvetlen, személyes
kapcsolatokat ápolt a magyar geográfia szá-
mos jeles képviselőjével, Lóczy Lajossal,
Hunfalvy Jánossal, Cholnoky Jenővel, Teleki
Pállal, Xántus Jánossal. Így válhatott részesé-
vé a földrajzos közélet szervezeti keretei meg-
teremtésének, a Magyar Földrajzi Társaság
1872-es megalapításának. Csinády Gerő érté-
kelése szerint Vámbéry „...nem volt céhbeli
földrajztudós, de a térkép egyik fehér foltját
mégis tartalommal töltötte meg. Úttörő mun-
kássága nyomán indultak meg a későbbi
tudományos expedíciók. A felderítő érdeme
pedig nem kisebb, mint a tudományos had-
seregé.”

Tény, hogy Vámbéry saját maga vallja
szigorú önkritikával: „Csillagászati felvétele-
ket nem tehettem, nem is volt meg hozzájuk
a képesítésem. Oro- és hidrográfiáról (hegy-
és vízrajz) nem lehetett szó, merőben tájéko-
zatlan voltam a fauna és flóra (állat- és nö-
vényvilág) tudományában, ami pedig a geo-
lógiát (földtan) illette, ezt a tudományt nem
ismertem nevére sem!” A fenti önvallomás
ellenére a földrajz berkeiben nemcsak életé-
ben, hanem halála után is megbecsülték, s
gyakran hivatkoztak útírajzaira.

Tanítványai között többen, így Erődi Béla
(1846–1936) és Germanus Gyula (1884–1979)
számos útírajzukkal gazdagították a földrajzi
irodalmat. Vámbérynak fontos szerepe volt
Sven Hedin (1865–1952) magyarországi látó-
gatásának előkészítésében.

A Magyar Földrajzi Társaság tagsága
mindig nagyra becsülte munkásságát, s halá-
la után közvetlenül szobrot akartak állítani
neki, de az első világháború esztendeiben e
nemes cél nem valósulhatott meg. A szobor-
állításra Érden, a Magyar Földrajzi Múzeum
kertjében került sor, születésének 175. évfordu-
lója alkalmából, a 2007. szeptember 24-én
rendezett tudományos konferencián. Érd
Megyei Jogú Város támogatásával készülhetett
el a Domonkos Béla szobrászművész által
megformált műalkotás, melyet T. Mészáros
András polgármester és Papp-Váry Árpád
professzor, a Magyar Földrajzi Társaság elnö-
ke avattak fel. A szoborállítás költségeit teljes

egészeben Érd Megyei Jogú Város Művésze-
ti Alapja biztosította a Közgyűlés Oktatási és
Művelődési Bizottsága javaslatára. Csetény-
ben általános iskola viseli a jeles utazó nevét.
A tanárok, a szülők és a diákok megható
szeretettel ápolják a tudós utazó emlékét.
Legutóbbi emlékünnepejük meghívóján az
alábbi Vámbéry idézet volt olvasható: „Ki
hazáját megbecsülni és tisztelni nem akarja,
a jövőre érdeme nincsen és jövője nem is lesz.”

Kulcsszavak: *utazás, sivatag, Közép-Ázsia,
Perzsia, politikai földrajz, felfedezés, gyarmato-
sítás, Afganisztán, Oroszország, Magyar Föld-
rajzi Társaság*

IRODALOM

- Balázs Dénes (1993): *Magyar Utazók Lexikona*. Pano-
ráma, Budapest
Csinády Gerő (1958): Vámbéry Ármin (1832–1913). *Élet
és Tudomány*. 12, 16.
Gáspár Ferenc (1906): *A Föld körül – Délamerika*.
Singer és Wolfner, Budapest
Germanus Gyula (1975): *Kelet varázsa: A félhold farka
fényében, Kelet fénye felé. (Tények és tanúk)* Magvető,
Budapest
Germanusné Kajári Kató (1985): *Kelet vándora (vissz-
fény)*. Magvető, Budapest
Lendvai Timár Edit (2007): Az Érdi Napok 2007. évi
múzeumi programjai. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*
(Magyar Földrajzi Múzeum, Érd). 16, 108–109.
Moorcroft, William – Trebeck, George (1841): *Travels
in the Himalayan Provinces of Hindustan, and the
Punjab in Ladakh and Kashmir in Peshawar, Kabul,
Kunduz and Bokhara from 1819 to 1825*. (Edited by
Horce Hayman Wilson) London, Reprint: Asian
Educational Services, New Delhi–Chennai, 2004
Sárközy Miklós (2007): Megjegyzések Vámbéry Ár-
minnak a Perszopoliszban és az iráni síta zarándok-
helyeken tett látogatásairól. *Földrajzi Múzeumi Ta-
nulmányok* (Magyar Földrajzi Múzeum, Érd). 16,
25–36.

- T. Nyíri Mária (2007): A Vámbéry kép sajátosságai
Törökországban. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*
(Magyar Földrajzi Múzeum, Érd). 16, 37–42.
Vámbéry Ármin (1867): Vándorlásaim és élményeim
Perzsiában. Heckenast Gusztáv, Pest. Új kiadása,
Vásáry István utószavával és jegyzeteivel: Liliom
Aurum, Dunaszerdahely, 2005
Vámbéry Ármin (1877): *Vázlatok Közép-Ázsiából*. Ráth
Mór, Budapest
Vámbéry Ármin (1885): A török faj ethnologiai és
ethnographiai tekintetben. Magyar Tudományos
Akadémia, Budapest. — Új kiadása, Dobrovits
Mihály utószavával és jegyzeteivel: Liliom Aurum,
Dunaszerdahely, 2006
Vámbéry Ármin (1906): Nyugot kultúrája Keleten.
Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. — Új
kiadása, Dobrovits Mihály utószavával és jegyzetei-
vel: Liliom Aurum, Dunaszerdahely, 2007
Vámbéry Ármin (2001): *Küzdelmeim*. Liliom Aurum,
Dunaszerdahely
Vámbéry Ármin (1895): A magyarság keletkezése és
gyarapodása. Budapest. — Új kiadása: Liliom
Aurum, Dunaszerdahely, 2003.
Vásáry István (2007): Vámbéry a törökségről és a per-
zsákról. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* (Magyar
Földrajzi Múzeum, Érd). 16, 17–24.

VÁMBÉRY ÁRMIN ÉS PERZSIA

Sárközy Miklós

PhD, tanszékvezető egyetemi docens,
Károli Gáspár Református Egyetem, Történettudományi Intézet
miklos_sarkozy@hotmail.com

Vámbéry Ármin életművének sajátos részét képezi a korabeli Perzsiával, a mai Iránnal fenntartott kapcsolata. Turkológiai, magyar őstörténeti és a korabeli Közel-Kelet sorsával kapcsolatos kutatásai tudományos életművének sajátos hármastagolódását mutatják, melyek egyikében sem kifejezetten Perzsia játszotta a főszerepet. Vámbéry jobban megérintette a korabeli Oszmán Birodalom, és jobban izgatta a világtól elzárt Közép-Ázsia, de kutatásai és utazásai során minden alkalommal „beleütközött” az oszmánokat Közép-Ázsiától elválasztó korabeli Perzsiába.

Vámbéry egész tudományos és közéleti munkásságában rendszeresen felbukkan ez a jelentős muszlim állam. Vámbéry turkológusként sem tehetette meg, hogy mellőzze a perzsa (iráni) világ mélyreható ismeretét. A közel ezeréves szimbiózisban élő török–iráni civilizáció, melyben a török katonai elitek és a perzsa hivatalnokréteg játszotta a meghatározó szerepet, utolsó évtizedeit élte Vámbéry korában. A két egymást kiegészítő és elválaszthatatlan etnikai csoport jó ismerete miatt is tekinthetjük Vámbéry a korabeli Magyarországon elsőszámú Irán-szakértőjének.

Vámbéry Ármin és Násziruddín sah Perzsiája – Vámbéry perzsiakritikája

Ami Vámbéryt illeti, elmondható, hogy ket-
tős szemlélettel rendelkezett Perzsiával kap-

csolatban. Társadalmi, állami, szociális téren negatív, kulturális téren viszont pozitív véleményekkel volt a Kádzsár-kori Perzsia viszonyairól.

Vámbéry Ármin a haladásba, a nyugati civilizációba vetett feltétlen hittel rendelkező, a Keleten belül pedig hosszas isztambuli látogatásai miatt leginkább törökbarátnak tekinthető orientalista volt. Műveiben domináns szerepet kap a brit és az oszmán államiság melletti politikai, azt mindenkor mércének tekintő elkötelezettség, valamint a 19. század szekuláris, technikai haladásba vetett világnézete. Vámbéry e nézetekkel nem csekély részben személyes sorsából, azaz a zsidó emancipációból fakadóan is tudott teljesen azonosulni. E szemléleti keretek határozták meg aztán Vámbérynek a muszlim Keletről és azon belül Perzsiáról megfogalmazott általános kritikáját.

Mindezek alapján első látásra valóban úgy tűnik, hogy Vámbéry finoman szólva sem lelkesedett a korabeli Perzsiáért és a perzsáért. Művei hemzsegek a korabeli iráni államot és lakosságát érő súlyos kritikai megjegyzésektől. Általánosságban meglehetősen sommásan nyilatkozik a társadalmi, erkölcsi és technikai fejlettségi színvonalról, összehasonlítva a jobban favorizált oszmán viszonyokkal. Mielőtt azonban fejünket csóválnánk Vámbéry ilyen irányú megjegyzéseit olvasván,

fontos tudni, hogy ez a fajta ítéletkezés nem kizárólag a magyar utazó sajátossága volt, hanem a korban általános gyakorlat, hogy egy-egy népről, országról ma már aligha tartható általánosító megjegyzéseket tettek. Ha valaki fellapozza E[dward] G[ranville] Browne *A Year amongst the Persians* című munkáját, bizony ott is találhat olyan megjegyzéseket, melyek Browne minden keleti szimpátiája ellenére nem túl hízelgőek a helyiekre nézve. Ha levesszük a polcra Sven Hedin *Utazás Perzsia sivatagain keresztül India felé* című, 1913-ban magyarul is megjelent kétkötetes művét, Vámbéryt messze meghaladó mennyiségben olvashatunk különböző népcsoportokra vonatkozó lesajnáló, negatív megjegyzéseket. Itt tehát nem csupán személyes vélekedést láthatunk, hanem részben a korabeli nyugati tudományos világnak a Kádzsár-kori Perzsiáról alkotott nem túl hízelgő hangja jelenik meg Vámbéry megjegyzéseiben.

Vámbéry perzsiái tartózkodásának mérlege

Vámbéry 1862 májusában, közel ötesztendőnyi törökországi tartózkodás után indult el Perzsiába. Már az út jellege is jól mutatja, hogy az addigra már meglehetősen jól ismert Iránt eredetileg „felvonulási útvonalnak” tartotta, hiszen Vámbéry igazi célja az orosz cári hódítás előtti utolsó óráit élő Közép-Ázsia beutazása, az ottani viszonyokban való tájékozódás és a magyar őstörténet lehetséges ottani kapcsolatainak feltérképezése volt. Vámbéry előtt mindvégig eredeti célja lebegett, és ettől nem tudta semmi sem eltéríteni, még egy olyan ősi civilizáció sem, mint Perzsia és a perzsa kultúra.

Mindazonáltal Vámbéry perzsiái tartózkodása a vártnál hosszabbra sikeredett. Vámbéry perzsiái utazása alapvetően két részre osztható: a közép-ázsiai út előttire és az azt

követő periódusra. Az első iráni periódus 1862 május vége és 1863 március vége között közel tíz hónapig tartott, míg a második a közép-ázsiai utazást követően 1864 januárja és áprilisa között valamivel több, mint három hónapra sikeredett. Összeadva, Vámbéry bő tizenhárom hónapig tartózkodott a korabeli Perzsiában.

A hosszabbra nyúlt tartózkodás részben kényszeres is volt, hiszen ha Vámbéry tehetne volna, rögvest nekivág közép-ázsiai felfedező útjának. Ám a nyugat-afganisztáni Herátban kirobbant konfliktus miatt várakoznia kellett, és valójában ez nyújtotta meg Vámbéry perzsiái tartózkodását több mint fél évvel 1862 júliusa és 1863 márciusa között. Vámbéry nem tétlenkedett váratlanul megnyúlt perzsiái útja alatt sem. Felmérve lehetőségeinek időleges korlátozottságát, és egy percig sem szem elől tévesztve eredeti céljait, klasszikus észak–déli iráni túrára indult. Teheránból a mai napig igen jól ismert és használt észak–déli úton haladva, Kum, Kásán, Iszfahán, Ábáde, Pászargadai és Perszepolisz érintésével egészen Sírázig utazott, majd pedig ugyanezen a vonalon visszatérve 1863 januárjában futott be ismét Teheránba.

Az európai hatásoknak meglehetősen felismerően kitett Kádzsár-kori Perzsia közviszonyai és a ma már teljesen eltűnt régi perzsa életmód minden dohogása ellenére is láthatóan élénken foglalkoztatták Vámbéryt. Ezen belül figyelmét Iránban nem kis részben a számára újdonságként ható tizenkettes síita iszlám intézményei, zarándokhelyei kötötték le. Ellentétben a Vámbéry által oly jól ismert szunnita oszmán állammal és a nagyobbrészt szintén szunnita Közép-Ázsiával, Perzsia a síita iszlám tizenkettes ágát követte.

Vámbéry és az iráni síita kapcsolata meglehetősen ellentmondásos volt. Egyfelől, az

addig szunnita környezetben élő Vámbéryt meghökkentette és részben óvatossá is tette a síiták őt mint hivatalosan szunnitát méregető tekintete, ahogy erről a *Küzdelmeim*-ben és máshol is ír:

„Perzsa földre érkezésemmel tehát az eddigi anyagi gondokhoz és küzdelmekhez hozzájárultak még a lelki szenvedések is. Sohasem fogom elfelejteni azt az érzést, melyet a Khoi utcáján és bazárjában szemközt jövő perzsák kaján, haragos és megvető pillantása keltett bennem. Az emberek törökül beszélnek itt is, de elég volt a számat kinyitni, hogy tiszta sztambuli kiejtésemmel rögtön eláruljam szunnita voltomat. Ez a harag kétségtelenül csak megtorlása azoknak a sértéseknek és bosszantásoknak, melyek nyomon kísérik a török földön a síita jövevényt; de én joggal vethettem föl magamban a kérdést: mit vétettem ezeknek az embereknek én és mi részem volt abban nekem, hogy Alit kiforgatták a prófeta örökéből [...] még pénzen is nagy bajjal kaptam valamit a vakbuzgó néptől. Fölmerült a kérdés: vajon a szunnita is nedzsisznek vagyis tisztátalannak tekintendő-e mint a keresztény, kivel testileg érintkezni bűn és csak hosszú és heves vita árán voltam képes eloszlatni az efféle aggályokat.” (Vámbéry, 1905, 145–146.)

Eme újra és újra visszatérő keserű tapasztalatok, a síiták Vámbéry által fanatikusként tekintett vallásossága, a papság korrupciójára tett utalások mellett azonban Vámbéry egész perzsiai útinaplójának külön tanulmányt megérintő részletei a különböző síita egyházi zarándokhelyeken és egyházi potentátoknál tett látogatásai. Vámbéry mind perzsiai útinaplójában és az élete alkonyán írt *Küzdelmeim*-ben is helyenként kifejezetten lelkesülten nyilatkozik a síita iszlámról is, ha figyelmesen olvassuk leírásait.

„Ezek az emberek boldogok voltak az ő perzsa mikrokozmoszukban, és különösen feledhetetlenek nekem azok az órák, melyek az akhondokkal (vallástudósokkal) való vitatkozásokban töltöttem. E nagyturbános papok főképpen a vallás dolgaiban való szabadelvű felfogásukkal tűntek fel nekem, mert minden vakbuzgóság nélkül, tisztán történelmi nézőpontról beszéltek Mohamedről és vallásáról...” (Vámbéry, 1905, 156–157.)

Mint addig szunnita környezetben élő személy, Vámbéry meglehetősen figyelmet szentelt az iráni síita klérus és intézményei, zarándokhelyei felkeresésének. Jóformán egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy ilyen látogatásairól beszámoljon a korabeli olvasóközönségnek. Útja során több alkalommal is hitvitába bonyolódik síitákkal, akik nem átalották szemére hányni „szunnita” mivoltát. Másfelől azonban Vámbéry nagy tisztelettel ír síita egyházi méltóságoknál tett tisztelegő látogatásairól, mint például a XIX. század derekának és második felének talán legbefolyásosabb iszfaháni ajatollahánál, Áká Bozorgnál töltött vendégeskedéséről.

Ha alaposabban szemügyre vesszük, akkor látható, hogy Vámbéry az alatt a több mint egy év alatt, amit Perzsiában töltött, jóformán minden jelentős síita zarándokhelyen megfordult. Talán meghökkentő, de a fentiek alapján elmondható, hogy Vámbéry Ármin hozzávetőleg egy év alatt megtette mindazt, ami egy akkori és mai vallásos síita szemében Iránon belül a legkegyesebb cselekedetnek számít, azaz elzarándokolt a legfontosabb Iránon belüli síita szent helyekre. Sáh Abdulazím mauzóleuma a Teherán melletti Rejben, Fátima (Fáteme) Hazrat-i Maszúme sírja Kumban, a sírázi Sáh-e Cserágh, és a mashadi Rezá imám sír, valamint a qadamgáhi Rezá imám kegyhely révén Vámbéry teljes képet

kapott az iráni síita zarándokvilágról. Vámbéry leírásai azt tükrözik, hogy remekül alkalmazkodott a helyi viszonyokhoz, és többet értett meg a síita tradíciókból, mint bármely korabeli európai felfedező, utazó, hiszen rövid idő alatt ügyesen beilleszkedett a korabeli iráni társadalomba.

Vámbéry síita zarándokhelyeken tett látogatásai mellett természetesen nagy figyelmet szentelt a régi Perzsia műemlékeinek is. A muszlim zarándok inkognitóját itt odahagyva Vámbéry mint klasszikus európai felfedező lép elénk. Maróthy István után második magyarként felkereste Perszeopoliszt is, ahol I. Dareiosz óperzsa uralkodó magánpalotájának, a *tacsarának* a falán otthagyt a kézjegyet és egy *Éljen a Magyar* graffitit is, amely a mai napig látható.

Perszeopoliszi élményeiről így számolt be: „Én volnék tehát a legelső nemzetem fiai közül, ki e romokat s nevezetes vidéket meg-

látogattam – gondolám magamban; – de a midőn harmadnapon, épen azon rész alatt ögyelegnék, mely fekete márványból van, nagy örömmre egy ablakmélyedésben ezen szavakra akadtam: «Maróthy (sic!) István 1839» Gyermekded örömmel vizsgáltam földimnek írását, s bárha ő elrabolta is tőlem azon jogot, hogy magamat azon első magyarnak nevezhessem, ki Perszeopoliszt meglátogatta: meg nem állhatám, hogy neve alá egy „éljen”-t ne vések, s hogy a jövőben ne állana oly egészen egyedül, az én nevemet is társul jegyzém oda. Az egészet vastag vonallal vettem körül s fölibe szavakat véstem: »éljen a magyar!« (Vámbéry, 1867, 237–238.)

Vámbéry iráni kapcsolatai 1864 után

Azzal együtt, hogy Vámbéry nem tért vissza Perzsiába 1864 tavaszán történt hazatérését követően, kapcsolatai egyáltalán nem szakadtak meg az iráni világgal. S itt nem csupán

nagyszámú tudományos és népszerűsítő könyve, írásai idekapcsolódó fejezeteire célzunk, hanem személyes viszonyaira is. A korabeli Perzsia már Vámbéry előtt sem volt zárt ország, oda eljutni egyáltalán nem ment szenzációszámra még XIX. századi utazási viszonyok között sem. Ugyanígy, Násziruddín sah korától fogva (1848–1896) egyre sűrűbben tűntek fel iráni állampolgárok Európában – hol utazóként, hol diplomataként, hol európai egyetemeken tanuló diákként. Vámbéry maga is rendszeresen fogadott iráni vándorokat a Ferenc József rakparton álló lakásában egészen 1913-ig. De honnan és miért ismertették Vámbéryt iráni vendégei?

Az ok – véleményünk szerint – az időközben Perzsiában kialakuló Vámbéry-recepcióban keresendő. Utazása, perzsiai és közép-ázsiai útirajzai növekvő ismertséget kölcsönöztek neki Európában, de legalább annyira a Közel-Keleten is. Állandó jelenléte az oszmán udvarban is hathatott az odalátogató perzsa előkelőkre. Végül, de nem utolsósorban egyes műveinek francia, angol és orosz fordításai is egészen bizonyosan olvasóközönségre találtak a korabeli Perzsiában, mind az ott élő nyugatiak, mind művelt helyiek körében. A sejtés, hogy Vámbéry művei közül legalább a közép-ázsiai élményeit leíró naplója nagyon is utat talált a korabeli iráni elithez, akkor vált bizonyossá, amikor nemrég birtokába jutottam egy eddig kiadatlan perzsa kézirat másolatának, amely Vámbéry közép-ázsiai útinaplójának perzsa fordítása a 19. század végi Teheránból. A kézirat jelenleg kiadásra vár, fordítója ismeretlen.

Amikor tehát Vámbéry iráni kapcsolatairól beszélünk, kölcsönös érdeklődésből fakadó kapcsolatrendszerrel van szó. Mindennek következtében aligha csodálható, hogy a 19. század végétől Európába érkező iráni uralko-

dók sem mulasztották fölkeresni a magyar fővárosban Vámbéry Ármint.

Vámbéry és Násziruddín sah

Perzsia nyitottságának bizonyítéka azonban az is, hogy nem csupán nyugatiak látogattak nagy számban Perzsiába, de a szórványos követjárásokon túl a XIX. század második felétől egyre sűrűbben utaztak irániak is Európába. Diplomataik, egyetemisták és ellenzékiek mellett ki kell emelnünk, hogy maguk az iráni uralkodók is viszonylag sűrűn tűntek fel az 1870-es évektől kontinensünkön.

Násziruddín sah (1848–1896) három alkalommal, 1873-ban, 1878-ban és végül 1889-ben tett nagyszabású európai körutat. Utolsó európai útja során a sah Budapestet is érintette. Mielőtt visszaindult volna Krakkón át Oroszországba, 1889. augusztus 26. és 29. között időzött Budapesten. Pesten Habsburg József főherceg és Tisza Kálmán távollétében Baross Gábor közlekedési miniszter fogadta az iráni uralkodót, akit az azóta lebontott, a pesti rakparton álló Angol Királynő szállodában szállásoltak el. Másnap, augusztus 27-én csak délután egykor jelent meg a nyilvánosság előtt, amikor is a Magyar Tudományos Akadémia épületében fogadták őt a kormány és az MTA képviselői (József főherceg, Wekerle Sándor, Jókai Mór, Vámbéry Ármin, Gyulai Pál akadémiai főtitkár). A sahot ámulatba ejtette Vámbéry kifinomult perzsa köszöntője, akiről így emlékszik később publikált perzsa nyelvű útinaplójában:

„Az Akadémia tagjai mind jelen voltak, megláttam ott egy férfit, aki alacsony termetű, kicsi, szűk szemű, sárgásbarna szakállú, vörös, ráncos arcú, és nagy orrú volt, ő elénk állt. Azt vártuk, hogy ez a férfi jelenlétünkben köszöntőt fog mondani németül vagy osztrákul (sic!), amikor is egyszerre láttuk, hogy ez

a férfi a helyes perzsa nyelven a legtökéletesebb ékesszólással és retorikai tudással, ahogy egyetlen udvari ember vagy szónok Iránban nem tud beszélni, emelkedett tökéletes iráni szónoklatra, nagyon jó és tartalmas beszédet tartott perzsául. A legnagyobb csodálkozással megkérdeztük: »Ez ki?« Mondták, hogy ez a híres Vámbéry. Ekkor felismertem Vámbéryt és udvariasan köszöntöttem. Most ez a Vámbéry ennek az akadémianak az elnöke. Vámbéry harminc évvel ezelőtt indult el a turkómánok közül Turkesztán és Szamarkand és egész Turkesztán és Bukhara és az ottani helyek beutazására. Először, mivel ő nyugati volt, sokat zaklatták és kínozták, de lassan-lassan Vámbéry elkezdett Koránt olvasni. Éjjel-nappal a turkómánok sátrában imádkozott és leborult és olyannyira elhitette, hogy muszlim, hogy végül kedvesen is bántak vele és beutazta egész Turkesztánt és Szamarkandot és onnan vissza jött Khorászánba Hoszámal-Szaltanéhez, akkor Hoszámal-Szaltane Khorászán kormányzója volt. Onnan Teheránba jött, amikor őt láttuk és megismerkedtünk vele. Vámbéry könyvet is írt saját útjáról és utazásáról, mely könyv címe: *Faux dervich*, vagyis a hazug dervis és most egy ideje, hogy Vámbéry itt az Akadémia elnöke. Láttunk egy nagy bajszerű és sárgás színű embert is, aki magyar ruhát öltött és perzsául beszélt. Megkérdeztük Vámbéryt, ki ez? Vámbéry így szólt: »ez a férfi a Kongrátok törzséből származik, khivai. Amikor éppen a Khivában jártam, ez elémm jött és magammal hoztam ide«. Molla Izsáknak hívják, németül is jól megtanult. Magam is beszéltem Molla Izsákkal, nagyon jól beszélt perzsául velem. Molla Izsák mondta: »A vallásomat nem változtattam meg.« Mondtam: »Jól van, hogy a vallásodat nem változtattad meg. Ramadán havában böjtölsz is?« Mondta: »Nem.« Mondtam: »Imádkozol

is?« Mondta: mindig. Mondtam: »Koránt is olvasol?« Mondta: »Elvégre muszlim vallású vagyok«. Nos, miután megtudtuk, hogy ő Vámbéry, felmentünk a lépcsőkhöz, hogy megtekintsük az akadémiát.” (Nászer al-Dín Sáh Qádzsár [Násziruddín]: *Rúznáme-je Kháte-rát-e Nászer al-Dín Sáh dar safar-e sezevom-e Farangesztán*. 1995, 3/5–6).

A sah által tévesen az MTA elnökének nézett Vámbéry innentől fogva az uralkodó budapesti tartózkodása alatt mindig vele tartott, és később segítségére volt útinaplója magyar adataiban is.

Vámbéry és Muzaffaruddín sah

Muzaffaruddín sah (1896–1907) első alkalommal 1900. szeptember 22. és szeptember 29. között tett Budapesten hivatalos látogatást. Muzaffaruddín sah Budapestről vonattal utazott tovább Isztambulba, de néhány nappal később október 7-én váratlanul visszatért Budapestre az oszmán fővárosból. Visszatérnek okai mindmáig rejtélyesek, de áttekintve meglehetősen zilált, vargabetűkkel tarkított európai útjait, egyáltalán nem volt szokatlan, hogy egy-egy helyre visszavágyott a szeszélyes uralkodó. Budapest újult buzgalommal igyekezett elhalmozni kedvességével az iráni vendéget. A sah október 12-én utazott el végleg Budapestről. Mindkét alkalommal Vámbéry volt budapesti perzsa tolmácsa és kalauza.

Muzaffaruddín beszámolójában nem említi Vámbéryt az őt fogadók közt, de amikor Vámbéry megérkezett a hotelbe, a kissé nehézkesen eszmélő, betegeskedő iráni uralkodót csakhamar felvilágosítják a *sajjáh-i máriáf*, azaz a „híres utazó” *Monsieur Vámbéry* kilétéről, és innentől fogva valóban barátinak tűnik kettejük budapesti érintkezése.

„Miután fél órát ott üldögéltünk, visszatértünk szállásunkra. Monsieur Vámbéry a híres

utazó érkezett meg és vele találkoztunk. Nagyon jól beszél perzsául, a mártír királlyal is ugyanitt találkozott korábban. Kérdezősködünk az Iránba, Turkesztánba és más helyekre tett utazásairól és ő válaszolt kérdéseinkre. Vámbéry nagyon jó, értelmes és nagyszerű ember, édesen beszél perzsául.” (Mozaffar al-Dín Sáh Qádzsár [Muzaffaruddín]: *Szafarnáme-je mobárak-e sáhansáhi* [A királyok királyának áldott útínaplója] 1901, 196–201.)

Vámbéry és Muzaffaruddín sah összesen négy alkalommal találkozott a sah első, hivatalos budapesti tartózkodása idején, Budapesten, de Vámbéry vele tartott a második, „nem hivatalos” alkalommal is, melynek Vámbéryvel kapcsolatos eseményeiről a sah útínaplója mélyen hallgat (ám Vámbéry jelenlétét a *Vasárnapi Újság* ez alkalommal is megemlíti).

Egy évtizeddel később Vámbéry is beszámolt Muzaffaruddín budapesti útjáról a *Küzelmeim*-ben. A két forrás nem minden ponton egyezik, a sah inkább a hivatalos találkozások alkalmával említi tolmácsként Vámbéry, akinek első budapesti útja végén egy gyémántgyűrűt adott emlékül. Ezzel szemben Vámbéry beszámolója kettejük bizalmas viszonyát helyezi előtérbe, kiemelve, hogy Muzaffaruddín sokkal nyitottabban és nyájásabban viselkedett vele, mint atyja, „a perzsa Bismarckot adó” Násziruddin sah.

Vámbéry és Abdulbahá kapcsolata 1913-ban

Az iráni sahok látogatásával azonban még nem zárult le az idősödő Vámbéry Ármin perzsiai kapcsolatrendszere. Az a tény, hogy Vámbéry szinte élete utolsó napjáig éles szemmel követte korának fejleményeit, világossá válik abból az eseményből, melyet élete utolsó jelentős orientalisztikai szereplésének és egyben a magyar és nemzetközi közvélemény előtti utolsó megjelenésének is tarthatunk: ez pedig

a bahá'i vallás vezetője, Abdulbahá budapesti látogatása volt 1913 áprilisában. A sors úgy hozta, hogy élete utolsó jelentős közéleti szereplése is még az iráni-perzsiai világhoz kötődjön, egy olyan esemény kapcsán, mely nagy feltűnést keltett 1913-ban Budapesten.

Abdulbahá, az iszlámtól elszakadó, önálló új vallás, a bahá'izmus alapítójának, Bahá'ulláh fiának magyarországi látogatása 1913. április 9–18. között zajlott le. A bahá'i vallás vezetője a Magyar Teozófiai Társaság vezetője, a bahá'i vallást valamelyest ismerő Stark Lipót meghívásának tett eleget. A bahá'i hit vezetőjének hosszú évtizedeken át tartó háziőrizet után közvetlenül az első világháború előtt volt módja a nyugati világot beutaznia.

Vámbéry ekkorra már közel ötven éve ismerte a bahá'ikat; róluk alkotott véleménye fokozatosan vált kedvezővé. Fiatalabb éveiben ellenszenvesnek találta őket; ám az 1880-as évektől fogva – főleg az ismert brit orientalista, E. G. Browne hatásának köszönhetően – hozzáfért bahá'i forrásokhoz, és mind nagyobb szimpátiával írt róluk. Mindezek után teljesen természetes, hogy az idős Vámbéry fokozott izgalommal és tárt karokkal fogadta Abdulbahát 1913-ban, Budapesten. Vámbéry ismereteink szerint két alkalommal is találkozott a bahá'i vallás fejével, 1913. április 12-én és április 14-én. Mindkét alkalommal Abdulbahá kereste fel Vámbéryt a lakásán.

Vámbéry és Abdulbahá találkozájáról és Vámbérynek a bahá'i vallás fejéhez intézett szavairól a bahá'i sajtókiadvány, a *Star of the West* is beszámolt. Vámbéry később is levélkapcsolatban maradt Abdulbahával, a leveleken túl pedig egy imaszönyeget is kapott a bahá'i egyház fejétől 1913 nyarán. Bár 1929-ben Vámbéry Rusztem még megmutathatta a tulajdonában levő, Abdulbahá által apjának írt levelet vagy leveleket Martha Root bahá'i

misszionáriusnőnek budai villájában, ezek azóta vagy megsemmisültek, vagy ismeretlen helyen lappanganak.

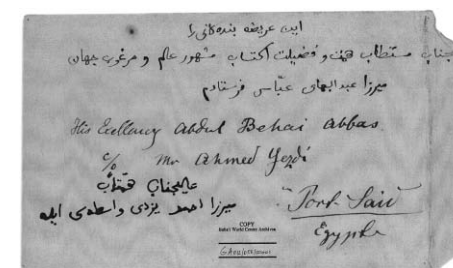
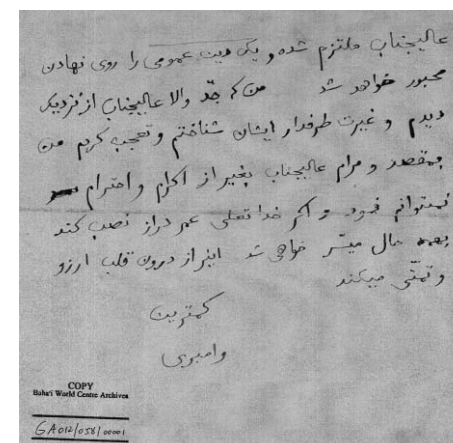
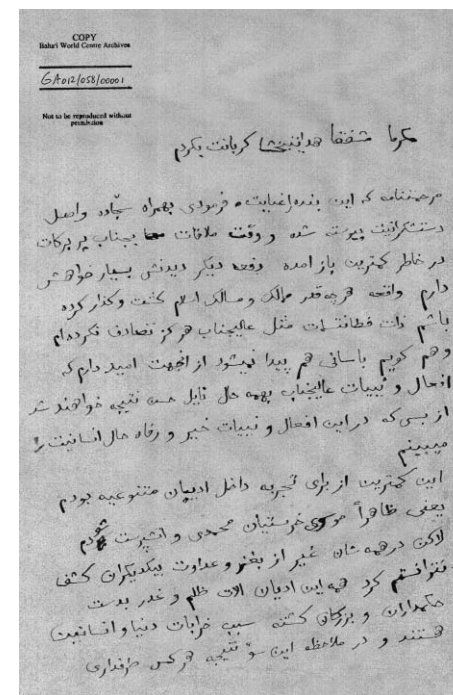
Ezzel szemben fennmaradt Vámbéry Árminnak egy levele, melyet élete utolsó heteiben, 1913 augusztusában írt Abdulbahának perzsa nyelven. A témát érintő publikációk az eredeti levél tartalmát nem pontosan visszaadó angol fordítást követték, mely 1913. szeptember 22-én látott napvilágot az *Egyptian Gazette* nevű egyiptomi angol nyelvű bahá'i lapban a néhány nappal korábban elhunyt Vámbéryre emlékező nekrológ részeként. Az eredeti perzsa Vámbéry-levél nemrég került elő a haifai *Bahá'i World Centre* levéltárából.

A levél eredetisége felől aligha lehet kétségünk. Vámbéry kissé szögletes arab betűi jól felismerhetőek, hasonlóknak tűnnek középszerű és perzsiai útjain született arab betűs titkosírása betűformáihoz. A levél publikációjára 1913. szeptember 22-én került sor az *Egyptian Gazette*-ben, hét nappal Vámbéry elhunytát követően. Nyilvánvaló, hogy Abdulbahá és környezete nagy jelentőséget tulajdonított Vámbéry sorainak, s ezzel a publikációval akart tisztelni neki halála után.

„Ezt a szolgálai írást küldtem Nagyságos Öccellenciájának, a növekvő erényű és kiválóságú, a tudományban jártas, világhírű Mürzā ‘Abd al-Bahā’i ‘Abbásnak

Kegyesen, barátsággal, alázatosan, engedelmességgel, a Te áldozatot voltam

Kegyességgel teli leveled, melyet e szolgáltnak voltál szíves (eljuttatni) az imaszönyeggel együtt megérkezve a neked hálát adó kézzel egyesült és a Legkisebb emlékezetében újra előjött az áldásokkal teli excellenciáddal való találkozás ideje. Legközelebb is nagyon szeretném látni (excellenciádat). Valóban bármenny-

nyi országot és az területet is jártam és utaztam be, az intelligencia olyan esszenciájával mint Nagyságos Excellenciádé eddig sosem találkoztam és hadd mondjam, hogy ilyen könyven nem is található. Emiatt remélem, hogy Nagyságos Excellenciád cselekedetei és kegyessége mindenképpen az eredmény jóságára fognak vezetni, mivel én humanizmust (*insāniyat*) látok ezekben a jóságból és nemességből fakadó cselekedetekben és kegyességekben.

Ez a Legkisebb a különböző vallásokat belülről megtapasztaltam, vagyis külsőleg Mózes-hitű (*mūsavi*), keresztény (*khristiān*), mohamedán (*mohammadi*) és tűzimádó (*ātašpanast*) lettem. De mindegyikben nem fedezhettem fel egyebet, mint egymás elleni harcot és ellenségeskedést. Mindegyik vallás az elnyomás és zsarnokság eszközévé válva az uralkodók és hatalmasok kezében a világ és az emberiség romlásainak okai lett. És eme eredménytelenségre pillantva mindenki Nagyságos Excellenciád támogatására kényszerülve egy általános vallás (*dīn-i ‘umūmī*) megalapítására kell hogy a jövőben törekedjen.

Én, aki Nagyságos Excellenciád méltóságos apját közlő láttam, megismertem és megcsodáltam az iránta megnyilvánuló lelkesedést is, nem tudok mást, mint kegyességet és tiszteletet tanúsítani Nagyságos Excellenciád irányultsága és célja iránt. És ha a magasságos Isten hosszú életkort ad neked, mindenképp sikeres leszel. Ezt kívánja és óhajtja szíve mélyéből

A Legkisebb
Vámbéry”

(Sárközy Miklós fordítása)

Ebben a perzsa nyelvű levélben Vámbéry hitet tett a bahá'i vallás mellett, ez az esemény Vámbéry sokadik vallásváltása volt és ez a tény mindenképpen magyarázatra szorul. Az a Vámbéry, aki a 19. század gyermekeként a racionalizmus híveként lett ismert itthon és külföldön, vajon hogy írhatott le egy frissen alapított vallásról ilyen meghökkentőnek tűnő sorokat, melynek köszönhetően a mai magyarországi bahá'i egyház Vámbéryt az első magyar bahá'iként tartja számon?

Vámbéry – a levél minden emocionális jellege dacára – a bahá'i vallásban saját személyes életére tekintett vissza, és a muszlim területekkel, s általában véve a világgal kapcsolatos reményeinek beteljesülését láthatta e hitben. A társadalmi haladás igénye és a Kelet hagyományai – ezek a közös gondolatok köthették össze Vámbéryt és a bahá'ikat nem sokkal 1913. szeptember 15-én bekövetkezett halála előtt.

A sokoldalú, számos fordulatot megélt orientalista Vámbéry utolsó jelentős közszereplése így ismét az iráni világhoz kötődött. Gazdag életművében jelentős fejezetet alkotnak perzsi kapcsolatai, melyek kutatása tartogathat meglepetéseket a jövő kutatóinak is.

Kulcsszavak: *Perzsia, tizenkettes síita iszlám, Teherán, Kum, Perszepolisz, Mashad, Násziruddin sah, Muzaffaruddin sah, Abdullahá, bahá'i vallás*

IRODALOM

- Mozaffar al-Dín Sáh Qádzsár (1901): *Szafarnáme-je mobárak-e sáhansáhi* (A királyok királyának áldott útinaplója). Teherán
- Nászér al-Dín Sáh Qádzsár (1995): *Rúznáme-je Khátenát-e Nászér al-Dín Sáh dar szafar-e szevrom-e Farangesztán* (Nászér al-Dín Sáh visszaemlékezéseinek naplója harmadik európai útján). (Eds. E. Rezváni – F. Qázihá) Vols. 2–3. Teherán
- Sárközy Miklós (2006): Magyarok Persepolisban – Vámbéry és kortársainak emlékei az Achaimenida palotaváros árnyékában a 19. században. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *Az előkelő idegen, III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 130–151.
- Sárközy Miklós (2008a): Vámbéry Kásánban és a Tārikh-e Kāšān – egy 19. századi iráni kereskedőváros életképei. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A becsúgyi ígézetében, V. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 236–248.
- Sárközy Miklós (2008b): Megjegyzések Vámbéry Árminnak a Perszepoliszban és az iráni síita zarándokhelyeken tett látogatásairól. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*. 16. 25–37.
- Sárközy Miklós (2009): Qom városa Vámbéry korában és ma. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A kívánt világgóság, VI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 241–270.
- Sárközy Miklós (2010a): The East Travels to the West: The Qajar Shahs Touring Europe in the 19th and 20th Century. In: Kelényi Béla – Szántó Iván (eds.): *Artisans at the Crossroads, Persian Arts of the Qajar Period (1796–1925)*. Museum of Applied Arts–Ferenc Hopp Museum of Eastern-Asiatic Arts, Budapest, 21–25.

Sárközy Miklós (2010b): Nászér al-Dín perzsa sah útinaplója Magyarországról. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A Kelet ritka nyugalma. VII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 113–164.

Sárközy Miklós (2011): Mozaffar al-Dín iráni sah magyarországi utazása és naplója 1900-ban. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 397–425.

Sárközy Miklós (2012): Vámbéry és a bahá'ik. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *Az érett kor útjele, IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Liliium Aurum: Dunaszerdahely, 259–286.

Vámbéry Ármin (1905): *Küzdelmeim*. Franklin, Budapest • <http://mek.oszk.hu/03900/03975/html/> – Új kiadás: Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2001

Vámbéry Ármin (1867): *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. — Új kiadás: Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 2005

Vámbéry Ármin (1876): *Keleti életképek*. Pest

Vásáry István (2005): *Utószó és Nevek és szavak magyarázata*. In: Vámbéry Ármin: *Vándorlásaim és élményeim Perzsiában*. Liliium Aurum, Dunaszerdahely, 345–382.

Vásáry István (2007): Vámbéry a törökségről és a perzsákról. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*. 16. 17–24.

Online források

- <http://www.bahai.hu/a-bahai-hit/magyarorszagitortenet/#toc-1913-abdul-bah-budapesti-ltoagatsa> (letöltés: 2011. október 04.)
- Esslemont, John E. (1933): *Bahá'u'lláh és az új korszak*. Budapest • <http://www.erfan.cz/hu/view.php?cisluknihy=2008051801> (letöltés: 2011. október 03.)

NEMZETI TUDOMÁNY ÉS NEMZETKÖZI POLITIKA VÁMBÉRY ÁRMIN MUNKÁSSÁGÁBAN

Csirkés Ferenc

PhD-hallgató,

Department of Near Eastern Languages and Civilizations, The University of Chicago
fcsirk@uchicago.edu

Vámbéry Ármin a hazai nagyközönség szemében Kőrösi Csoma mellett talán a legismertebb képviselője a magyar orientaliztikának. A Közép-Ázsiát beutazó álhúshas, sánta dervis lebilincselő útleírása számos generáció kedves olvasmányélménye, de sokan ismerik a magyar őstörténettel kapcsolatos, az úgynevezett „ugor–török háborúban” képviselt, tévesnek bizonyult nézeteit is. Ez a Vámbéry-kép éles kontrasztot mutat a Nyugat Vámbéry-képével, ahol elsősorban mint egyes brit politikai körökkel igen meghitt viszonyt ápoló politikai közíró, illetve az iszlám világ elismert szakértője szerzett megbecsülést. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar orientaliztika eddig politikailag legaktívabb képviselője Vámbéry Ármin volt. Érdekes ugyanakkor, hogy bár politikai tevékenységéről egyre többet tudunk, ez tudományos munkásságától rendszerint külön kerül tárgyalásra, jöjjönhet a két dolog több ponton is összefügg.

Vámbérynek mind tudományos, mind politikai tevékenysége az iszlám világ, közelebbről véve a közép-ázsiai törökség, az Oszmán Birodalom, kisebb részben Irán vonatkozásában bontakozott ki, s az e területeken szerzett tapasztalataira és az itt megismert

vagy innen származó nyelvi anyagon alapult nyelvész, néprajzi és történeti munkássága. Közírói munkásságának feldolgozása még várat magára. Annyit azonban nyugodtan állíthatunk, hogy rendkívül termékeny publicista volt, s a magyar mellett leginkább angolul, németül, kisebb részben franciául publikált. Életének egyes időszakaiban többek között a londoni *The Times* rendszeresen hozott le tőle rövidebb-hosszabb cikkeket, de számos interjú adott egyéb napi- és hetilapoknak, publikált nemzetközi folyóiratokban is, és írt több olyan művet is, amelyben az iszlám világot napi politikai szempontból elemzi.

A nemzetközi politikai életben kifejtett tevékenységét hangsúlyos brit orientáció jellemzi. Híres, 1863–64-es bravúros közép-ázsiai utazása után a brit politika volt az, amely leginkább értékelte tapasztalatait, terepismertetét, nyelvtudását, s igényt tartott szolgálataira; kitüntette Viktória királynő, és bizalmas viszonyban állt VII. Eduárd királlyal is. Politikai elemző cikkei és könyvei óriási sikerrel jelentek meg az angol piacon, de emellett afféle bizalmas közvetítői, időnként titkosszolgálati feladatokat látott el az angol külügy megbízásából. Karrierje során egy sor musz-

lim politikust ismert meg, így például személyesen ismerte Násziruddín (1848–1896) és Muzaffaruddín (1896–1907) perzsa sahokat, és több évtizedes kapcsolatot ápolt II. Abdülhamid oszmán–török szultánnal (1876–1909). Mindez olyan világpolitikai folyamatok előterében zajlott, mint a XVIII. század végétől egyre erősödő versengés a gyarmatokért, illetve az ún. „keleti kérdés”, azaz az Oszmán Birodalom válsága, s ezzel kapcsolatosan új eszmék, elsősorban a nacionalizmus térnyerése, melyek valós veszélyt jelentettek mind a soknemzetiségű birodalmakra, mind az európai *status quo*-ra.

Vámbéry világhírű közép-ázsiai utazásának egyik érdekessége, hogy valószínűleg ő volt az utolsó európai, aki a térség politikai térképét az orosz hódítás előtt megrajzoló Hívai Kánságot, Buhari Emirátust és Kokandi kánságot látta. Dervis álhúshas útja a legendás, legalább egy évszázadon keresztül tartó diplomáciai, titkosszolgálati versengés, az úgynevezett *Great Game*, azaz a Nagy Játssza részét képezte, melyet Kipling *Kim* című regényében is megörökített. A Nagy Játssza nem volt más, mint a kelet felé terjeszkedő Orosz Birodalom és az indiai gyarmatbirodalmára féltékeny szemekkel vigyázó angol külpolitika között dúló „hidegháború”, melynek során mindkét fél igyekezett politikai befolyását minél jobban kiterjeszteni egy Iránt, illetve Közép- és Belső-Ázsiát magába foglaló, az indiai angol és a közép-ázsiai orosz gyarmatokat elválasztó óriási területen. Pontosan nem lehet tudni, Vámbérynek voltak-e valódi titkosszolgálati feladatai, melyeket az angol, esetleg más nagyhatalom külképviseletől kapott volna, bár műveiben maga sem csinál titkot abból, hogy a Közép-Ázsián és Nyugat-Afganisztánon át vezető utazása után Mashadban legelőször egy angol ügynököt

keresett fel, és hogy Teheránban beszámolt tapasztalatairól az ottani angol nagykövetnek is. A Magyarországra való hazaérkezése után zajos sikerre számító Vámbérynek csalódnia kellett, de angol földön bőségesen kárpótolhatta becsvágyát: 1864-től ő lett a közép-ázsiai ügyekben megkérdezett egyik legfontosabb médiaszemélyiség. Karrierjének ez a szegmense valószínűleg 1885-ben, a Pandzseh-incidens néven elhíresült konfliktus idején érte el csúcspontját, amikor Vámbéry azonnal tollat ragadott a szerinte küszöbön álló katonai konfliktusról. Az orosz és a brit birodalom kis híján valóban háborúba keveredett, amikor az oroszok elfoglaltak egy, a mai Türkmenisztán területén található Pandzseh nevű falut, és féltétele volt, hogy Afganisztán orosz befolyás alá kerül. Bár a konfliktust végül is diplomáciailag oldották meg, és egy angol–orosz vegyesbizottság húzta meg Afganisztán határait, Vámbéry továbbra is a „russzofób” irányzat egyik leghangosabb szószólója maradt az angol sajtóban, mely irányzat biztosra vette, hogy az oroszok távlati terve India meghódítása, s mely ezért aktívabb, agresszívabb angol fellépést követelt ellenük.

Az orosz–angol viszonyhoz kapcsolódik Vámbérynek egy Magyarországon talán kevésbé ismert tevékenysége is, melynek színtere az Oszmán Birodalom volt. 1888-ban megnyílt a vasúti összeköttetés Budapest és Isztambul között, mely lehetővé tette, hogy az elkövetkezendő több mint húsz év során olykor évente több alkalommal hetekre, olykor még hosszabb időre is ellátogasson az oszmán fővárosba II. Abdülhamid (ur. 1876–1909) szultán vendégeként. A találkozóról, illetve az oszmán politikai elittről, vagy más, az oszmán politikát érintő megfigyeléseiről részletes jelentésekben tudósította a brit külügyet, akik busásan jutalmazták szolgálatait.

A szultánnal lebonyolított személyes találkozónak fontosságát a brit külügy számára az adta, hogy – szemben a korábbi gyakorlattal, amikor a szultán uralkodott, de nem kormányzott, az utóbbi feladatot a nagyvezír vezette portára bízva – Abdülhamid autokratikus uralmat vezetett be, s a hatalmi centrum visszakerült a szultáni palotába. Vámbéry angol politikai kapcsolatairól Abdülhamid tudott, s időnként maga is jelentős összegekkel látta el, már csak azért is, mert szüksége volt olyan, közismert és elismert közírókra, akik a nyugati sajtóban erősen megtépzott hírnevén javítani tudtak. Az idős professzor tehát leginkább amolyan informális közvetítő szerepet játszott London és Konstantinápoly között. A török–angol nézeteltérések több területet érintettek. Vámbéry egyik fő feladata az volt, vagy legalábbis ő így értelmezte, hogy az orosz befolyást igyekezzen gyengíteni s az angolt erősíteni a szultáni udvarban. Így például 1889-ben közvetítette London neheztelését, amiért a szultán megerősítette a Dardanellákat védő erődök tüzéségét, míg a fekete-tengeriek nem, hiszen ez joggal volt értelmezhető oroszbarát, illetve angolelles gesztusnak. Más esetben igyekezett rávenni a szultánt arra, hogy a nem muszlim nemzetiségeknek – a konkrét esetben az örményeknek – tegyen engedményeket, hiszen az angolok féltek attól, hogy az örmények kizárólagos orosz befolyás alá kerülnek. London tartott a szultán pániszlám törekvéseitől is, Abdülhamid ugyanis megpróbálta kiaknázni, hogy kalifiként ő az iszlám világ feje. Jóllehet a muszlim kalifátus már 1256, tehát az Abbászida-dinasztia vége óta nem volt egyéb fikciónál, az 1774-es Kücsük Kajnardzsza-i békétől kezdve a mindenkori szultán volt az orosz területeken élő muszlimok proktora, mely szerepet Abdülhamid szeretne

volna kiterjeszteni más államok muszlim alattvalóira, így brit India óriási muszlim népességére is. Bár egy aktív, a nagyvilágban széles tömegeket megmozgató pániszlám külpolitikához az oszmán államnak nem volt kellő ereje, azt fenyegetésként, diplomáciai nyomásgyakorlásra jól lehetett használni. Végezetül az angolok Vámbéryn keresztül is igyekeztek rávenni Abdülhamidot a fiatal oszmán parlament újbóli összehívására.

Ezen konfliktusok egyik mélyebb oka a brit külpolitikában bekövetkezett gyökeres változás volt. Az angolok a kontinensen korábban hatalmi egyensúlyra törekedtek, ebben mind a Monarchiának, mind az Oszmán Birodalomnak fontos ellensúlyszerepet szánva Oroszországgal szemben. Az Oszmán Birodalmat ekkor a kortársak és – tegyük hozzá – a területére áhító vagy legalábbis a felette való gazdasági, politikai befolyásra törekvő különféle erők szószólói „Európa beteg embereként” jellemezték, jóllehet ebben az időszakban már az oszmán reformorként ismert, ún. Tanzimat-korszakot (1839–1876) követő második nemzedék volt hatalmon. A katonai, gazdasági, törvénykezési, oktatási stb. modernizáció, illetve a világgazdaságba egyenlőtlen feltételek mellett való belépés azonban óriási költségekkel járt, melyeket az oszmán állam premodern állami bevételi rendszerével és gyenge iparosodottságával képtelen volt hosszú távon finanszírozni, s így kénytelen volt külföldi kölcsönkhöz folyamodni. A kölcsönöket, illetve a velük járó kamatokat azonban egyre nehezebben tudta visszafizetni, ami 1875-ben államcsődhöz vezetett; a birodalom gazdasági irányítása jelentős részben egy nemzetközi bizottság kezébe került, mely valóságos állam volt az államon belül, s fő feladata az államadósság fizetésének megszervezése, illetve az

erre szolgáló termelési eszközök biztosítása volt. Az oszmánok számára szintén megoldhatatlan problémát, de egyben érthető sérelmet is jelentett az ún. *kapitulációk* rendszere. Ez nem volt más, mint hogy számos nyugati nagyhatalom extraterritoriális jogokat élvezett az Oszmán Birodalomban. Alattvalóik adó- és vámkedvezményeket élveztek, ami óriási előnyöket biztosított számukra a gazdasági élet helyi szereplőivel szemben. Ennek a gazdasági problémának további politikai színezetet adott, hogy a birodalomban sok nem muszlim kisebbségi – főleg görögök és örmények – gyakran kapott ún. *berat*-ot, azaz olyan dokumentumot, mely igazolta, hogy ők egy-egy nagyhatalom alattvalói, s így ők is élvezték az ezzel járó gazdasági, társadalmi előnyöket. Ráadásul joguk volt ahhoz, hogy jogi ügyekben nem az oszmán, hanem az adott nagyhatalom törvényei vonatkozzanak rájuk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a 19. század utolsó negyedétől az első világháborúig az Oszmán Birodalom félgymarmati függésben élt, s a nagyhatalmak területszerző politikájának sebességét a birodalom rovására nem annyira az oszmán ellenállás, mint inkább a nagyhatalmak kölcsönös versengése csökkentette. A 19. század utolsó negyedében ez a gymarmati terjeszkedés felgyorsult, ugyanis a növekvő termelés új piacokat követelt, amelyeket biztosítani kellett mind a gymarmatosító versenytársak jelentette vélt vagy valós fenyegetéssel, mind a helyi középosztály önállóságra való törekvéseivel szemben. Az angolok ezért foglalták el 1882-ben Egyiptomot, s ráadásul így, az 1869-ben befejezett Szuezi-csatorna ellenőrzésével biztosíthatták a zavartalan tengeri összeköttetést indiai gymarmataikkal. Külpolitikájuk horizontján egyre inkább elhalványult annak szükségessége, hogy az Oszmán Birodalomnak kell biztosí-

tani a Földközi-tenger keleti medencéjét az orosz törekvésekkel szemben.

Vámbéry 1857 és 1862 között öt esztendő töltött Konstantinápolyban. A krími háborút közvetlenül követő néhány év során az oszmán reformok olyan kulcsszereplőivel is megismerkedett, mint Ali pasa és Fuad pasa. Ekkoriban az oszmánoknak nyújtott angol támogatás magától értetődő volt, mint ahogy annak tűnt, amikor az 1878-as berlini kongresszuson újra lehetett tárgyalni az 1877–78-as, súlyos oszmán vereséggel végződő orosz–török háborút lezáró San Stefanói békeszerződést, mely a legmesszebb menőkig szolgálta volna az oroszok által támogatott, függetlenedő balkáni államok törekvéseit, s így az orosz érdekeket. Az 1880-as évek közepévéig, tehát akkorra, amikor Vámbéry aktív közvetítői tevékenysége megkezdődött, éppen ez a törökbarát angol politika változott meg, melyre reakcióképpen Abdülhamid megpróbálta ezt visszafordítani, s nyílt támogatást kicsikarni az angolokból. Igyekezett egyensúlyi hintapolitikát követni a nagyhatalmak között, illetve megpróbált új szövetségesek után nézni – itt elsősorban Németország jöhetett szóba.

A másik térség, mely fontos volt Vámbéry szemében, s melyről híres utazása során közvetlen tapasztalatokat is szerzett, a Kádzsárdinasztia uralta Perzsia volt. Érdeklődése további táptalajra lett, amikor Násziruddín és Muzaffaruddín sah budapesti látogatásaik alkalmával Vámbéry tolmácsolt nekik, akinek kapcsolata az előbbivel még 1863–64-es utazásának idején ment vissza, amikor Násziruddín személyesen fogadta. A két sah látogatásairól részletesen megemlékezik *Küzdelmeim* című önéletrészletének lapjain, és az iráni helyzettel kapcsolatos álláspontját több alkalommal is megosztotta a brit külüggyel. Itt

érdemes kiemelni az azon helyzetelmzéseit, amelyeket az 1891-ben lezajlott dohánymonopólium-ellenes népfelkelés kapcsán írt. Az iráni történelemben meghatározó jelentőségű eseményt az indította el, hogy egy angol alattvaló kapta meg az Iránra vonatkozó teljes dohánymonopóliumot, mely magába foglalt minden, a dohánytermesztéssel és -kereskedéssel kapcsolatos tevékenységet, így közvetlen közelről érintette a társadalom legszélesebb rétegeit. A lázadás a síita klérus aktív támogatásával végül meghátrálásra kényszerítette az udvart, s a sah visszavonta a dohánymonopóliumot. Vámbéry természetesen ezt is az angol–orosz vetélkedés részeként értelmezte, bár hozzá kell tennünk, hogy a megmozdulásnak a sah udvarára és az angol érdekekre jelentett veszélyes voltát már a kezdet kezdetén pontosan ismerte fel, ellentétben a brit külüggyel, mely először késlekedett, majd pedig tehetetlennek bizonyult.

Érdekes mellékszál Vámbéry sokszínű életútjának a cionizmussal való kapcsolat. Személyes ismeretség fűzte több cionista vezetőhöz, így Herzl Tivadarhoz (1860–1904) és David Wolffsohnhoz (1856–1914). Igyekezett közvetíteni a cionisták és Abdülhamid között, amikor előbbieket felvetették, hogy egy palesztinai mandátumért cserébe felvásárolják a tetemes oszmán államadósságot, megbegtetve, hogy a zsidó bevándorlók majd európai műveltségű, az oszmán modernizációban segítséget nyújtó, s egyben hálás, lojális oszmán alattvalók lesznek. Vámbérynek sikerült kijárnia, hogy a szultán 1901 májusában végül fogadja a cionista küldöttséget, a tárgyalások azonban később megfeneklettek.

De miért volt Vámbéry ilyen harcos képviselője az angol érdekeknek? Anyagi természetű, a karrierrel kapcsolatos érdekek nyilván szerepet játszottak ebben. Mint fentebb már

említettem, a brit külügy bőséges honoráriumban részesítette; sőt, élete utolsó éveiben Vámbérynek sikerült elérnie, hogy tőlük rendszeres nyugdíjat kapjon. Brit orientációjának vannak azonban mélyebb okai is, melyek a dualizmus kori Magyarországhoz, benne a szekularizált zsidó értelmiséghez köthetők. Ehhez érdemes beleolvasnunk Vámbéry egyik, 1890 júniusából származó, Salisbury brit miniszterelnökhöz és külügyminiszterhez intézett hosszas levelébe, melyet a következő sorokkal zár: „Ezek voltak a Törökország jelenlegi helyzetével és jövőjével kapcsolatos nézeteim. Ön, uram, a brit kormány számos más tagjával együtt hibásnak láthat abban, hogy a nyilvánosságnak szánt írásaim és titkos jelentésem hangvétele különbözik egymástól, és talán megérdemlem a kritikát azért, mert oly hevesen védelek egy olyan országot és társadalmat, melynek jövőjét kénytelen vagyok a reménynek halovány sugarával megfesteni. Kritika érhet azért, mert egy rothadó helyzet fenntartásán dolgozom egy talán jobb kormányzat ellen. De magyarnak születtem és a lelkem angol, s ezért közös érdekeinket s nem humanitárius elveket kell szem előtt tartanom, mely utóbbiak szépen hangozhatnak a szószékről, de nincs helyük a politikában. Mint magyarnak el kell háritanom a halálos csapást, mellyel Oroszország hazámat fenyegeti a Balkán-félszigeten való folytonos beavatkozásával, szabadságára és kultúrájára büszke európaiként pedig Angliát, a szabadság és civilizáció dicső bajnokát kell védelmeznem, melynek pozíciója nagy veszélybe kerül, ha Oroszország valaha is eljut Konstantinápolyba és Kis-Ázsiába. Ez a cél egyesít mindkettőnket, Önt az angolt és engem, Anglia barátját.”

Vámbéry, és tegyük hozzá, a dualizmus kori magyar külpolitika Oroszországban

látta a magyar nemzeti létet fenyegető legfőbb veszélyt. A Balkán nacionalista mozgalmainak, illetve a Monarchia szláv népeinek nyújtott orosz támogatás a történeti Magyarországot fenyegette, melyben a magyarság kisebbségben volt. Az oszmán és a magyar érdekek itt közesek voltak, hiszen a nacionalista mozgalmak a status quót, azaz a soknemzetiségű Oszmán Birodalmat és az Osztrák–Magyar Monarchiát éppúgy fenyegették. Az orosz beavatkozás rémképe a kiegyezés politikai elitjének közös élménye volt 1849-ből, amikor a magyar függetlenségi törekvéseket a Habsburgok orosz segítségével törték le, s melyről Vámbéry érzékletes szavakkal emlékezik meg *Küzzelmeim* című önéletrésztében: „Pozsonyi diákkoromat kép zárja be 1849-ből. Vagy tizenötezer muszka vonult át a városon. A hídon keltek át a bal part felől. Hegyes végű sisak volt a fejükön, fahéj-színű daróc köpönyegjük kétfelé volt hajtva a térdük felett, hogy könnyebben járhasanak. Emlékszem rá, mert feltűnt nekem, hogy nemcsak a legénység, de a tisztok is borjút vittek a hátukon. Mi fiúk – csallóközi magyar gyerekek voltunk valamennyien – az út mellől néztük jöttüket s a lelkünk megtelt keserűséggel. Azt hiszem, abban az órában szállt le szívemre az az oltahatatlanság, mely a legelszántabb oroszellenes írók egyikévé tett az angol publicisztikában immár negyven hosszú esztendő óta.”

A kiegyezés ebben az értelemben azért is jöhetett létre, mert a magyar politikai osztály felismerte, hogy a soknemzetiségű történeti Magyarországot magyar szupremáciával csupán egy nagyobb politikai egységen belül lehet megőrizni. A Monarchia ennek a kéréseit adta meg. A fenti idézet alapján Vámbéry éppen ezért érvelhetett az angol–magyar közös érdekek mellett, ráadásul még utalha-

tott a magyar és angol közvéleményben sokáig egymáshoz hasonlóan gondolt parlamentáris hagyományokra is. Önéletrésztéből tudjuk, hogy Vámbéry a felvilágosodás liberális hagyományainak, illetve a magyar liberalizmusnak volt a szószólója; ebben a gondolatrendszerben Oroszország tehát mint a fenyegető ázsiai despotizmus démona jelent meg. A *Realpolitik* szerint tehát hasznosabbnak tűnt a Vámbéry által szintén elmaradottnak, despotikusnak tartott Oszmán Birodalmat támogatni Oroszországgal szemben, bár előbbi reformtörekvéseit is támogatásra méltónak ítélte. A liberális, szekularizált zsidó értelmiségi Vámbéry oroszofóbiájának és törökbarátságának hátterét tehát a dualizmus korának nemzeti liberális kontextusa adja.

Itt röviden említést kell tennünk Vámbéry zsidóságáról is, mely fontos szerepet játszott politikai nézeteinek kialakításában. A magyar parlament 1867-ben fogadta el a zsidó emancipációról szóló törvényt. Ez a kiegyezéssel voltaképpen egyidős törvény egy Európában talán egyedülálló fejlődési modellnek adta meg a jogi kereteit. A dualizmuskor dinamikus magyarországi fejlődésének egyik titka egészen bizonyosan abban a hallgatóságos megállapodásban rejlett, melynek értelmében a magyar nemesség kezében volt az adminisztráció, de a gazdasági élet pozíciói és az értelmiségi pályák nyitva álltak a zsidóság előtt, ahol számarányukhoz képest jóval nagyobb számban kaptak helyet. A magyar zsidóság nagy része tehát a legnagyobb lelkesedéssel tette magáévá a magyar nemzeti liberalizmus eszméit. Vámbéry pályája ennek, a dualizmus kori sikeres zsidó értelmiségi karrierjének kiugró példája.

És talán ezen a ponton kapcsolódik össze tudományos és politikai tevékenysége. Vámbéryt a turkológia, más szóval a törökségtudo-

mány egyik alapítójának tekinthetjük. Abban a korban művelte ezt, amikor kialakult a magyar tudományosság részben ma is fennálló intézményrendszere; ő maga a pesti egyetemen általa megalapított Keleti Nyelvek Tanszék professzora lett, de megemlíthetjük még az európai tudományokat is magas színvonalon oktató Országos Rabbiképző 1877-es megalapítását is, ahol olyan kiváló orientalisták tanítottak, mint Golziher Ignác (1850–1921) vagy Bacher Vilmos (1850–1913). Vámbéry mint zsidó származású tudós magyarországi elfogadottságát, sikereinek kulcsát és társadalmi emancipációját a turkológiának mint a magyar nemzeti tudományosság részének művelése jelentette. Ennek legismertebb csapásiránya a magyarság keleti gyökereinek kutatása volt, de Vámbéry a tudományterület számos más ágát is művelte. Foglalkozott a törökség kulturális antropológiájával, de rendkívül fontos filológiai munkássága is, hiszen egy sor, a törökség történetében alapvető fontosságú korai szöveget — például a *Kutadgu bilig*-et vagy a *Sejbáninâme*-t — először ő adta ki vagy ismertette meg a tudományos közvéleménnyel, és az ő nevéhez fűződik a keleti törökség 14. és 19. század között használt irodalmi nyelvének, a csagatáj-töröknek bemutatása is. Talán nem elrugaszkodott az a gondolat, hogy Vámbérynek a keleti-törökség tárgyában végzett filológiai kutatásai, csakúgy, mint a törökség kultúrantropológiai-etnográfiai bemutatása *A török faj etnológiai és etnográfiai tekintetben* című munkájában némi aktualitást nyertek az orosz közép-ázsiai térnyeréssel, hiszen az általa tárgyalt legtöbb török nép ekkor már orosz alattvaló volt, és a csagatáj-török nyelv annak a térségnek volt irodalmi nyelve, mely ekkorra már orosz fennhatóság alatt állt. E kutatási iránnyal, azaz az Orosz Birodalomban élő törökség kutatá-

sával jól rímelt, hogy életének utolsó évében, 1913-ban még bekerült a *Turán* című folyóirat szerkesztőbizottságába, melynek egyik célkitűzése a magyarság keleti rokonaival való kapcsolatépítés, egyfajta szövetségkeresés volt.

Itt kell megemlítenünk a valláshoz, leginkább az iszlámhoz való viszonyát. Vámbéry nemcsak turkológus volt, hanem *orientalista* is, a szó klasszikus értelmében. Egy olyan Keletet vizsgált, melyet a racionalista, szekularizált európai értelmiségi a felvilágosodás talaján álló modernizáció ellentétéként definiált. Ez érvényes a vallásra is. Vámbéry nem kételkedik abban, hogy az iszlám mint vallás produkált értékeket történelme során, a „Kelet” számára azonban a megoldást az európai civilizációhoz való hasonulás jelentheti. A vallás általában, de az iszlám különösen az elmaradottság, a babona hordozója. Erre adott válasz maga a turkológia is mint egyfajta „pántörök” szempontrendszer. A többi pánmozgalomhoz hasonlóan a premodern vallási önazonosság helyett etnikai, faji, nyelvi közösséget kínál – ebben az értelemben egy új, modernizációs paradigma tudományos megjelenése. Ezt persze különösen az emancipált zsidó Vámbéry esetében könnyű megérteni, akinek eredetileg vallásilag definiált közössége az emancipációig minden európai társadalomban a periférián, időnként üldöztetésnek kitéve élt. A modern nemzetállam azonban új kereteket kínált, vagy legalábbis ezek reményét, ahol a vallási hovatartozás már nem számít.

Vámbéry Ármin politikai és tudományos tevékenysége a kiegyezés kori emancipált zsidó elitértelmiségi portréjának két arculata. Az angol orientációval, oroszellenességgel Vámbéry a nemzeti Magyarországon belüli nemzeti progressziót védelmezte, ahogy turkológiai munkásságának is volt kapcsolódása

ehhez a külpolitikai törekvéshez. Tudósi munkájával másrésről a nemzeti liberalizmusnak szállított szellemi táplálékot a zsidó emancipáció jegyében. Pontosan látta, hogy

a nagy, soknemzetiségű birodalmak – első sorban a Monarchia és az Oszmán Birodalom – széthullása ennek a világnak a végét fogja jelenteni.

Kulcsszavak: *dualizmus, magyar őstörténet, nacionalizmus, Osztrák–Magyar Monarchia, Brit Birodalom, Oszmán Birodalom, Orosz Birodalom, Közép-Ázsia, orientalisztika, turkológia, zsidóság*

IRODALOM

- Alder, Lory – Dalby, Richard (1979): *The Dervish of Windsor Castle: The life of Arminius Vambery*. Bachman and Turner, London
- Csirkés Ferenc (2002): Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question. In: Ittész Gábor – Kiséry András (szerk.): *Míves semmiségek. Elaborate Trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th Birthday*. (Pázmány Papers in English and American Studies 2). Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 454–475.
- Diószegi István (2001): *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája, 1867–1918*. Vince, Budapest

- Dobrovits Mihály (1999): Vámbéryval 2000-ben. 2000. 11, 3, 49–61.
- Hopkirk, Peter (1994): *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*. Kodansha International, New York–Tokyo
- Jeszenszky Géza (1986): *Az elveszett presztíz: Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1849–1918)*. Magvető, Budapest
- Karáczy Viktor (2000): *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*. Új Mandátum, Bp.
- Réthelyi Mária (2009): *German Jews as Hungarian Nationalists and the Emergence of Oriental Studies* (kiadatlan doktori disszertáció). The University of Chicago, Chicago

TARTALOM • CONTENTS

Hazai György – Fodor Pál: Bevezető	2
Dobrovits Mihály: A „Vámbéry-jelenség”	4
Vásáry István: A tudós Vámbéry Ármin	13
Kovács Nándor Erik: Vámbéry Ármin és az Akadémia könyvtára	22
Kubassek János: Az utazó Vámbéry Ármin és a geográfia	30
Sárközy Miklós: Vámbéry Ármin és Perzsia	38
Csirkés Ferenc: Nemzeti tudomány és nemzetközi politika Vámbéry Ármin munkásságában	48

Magyar Tudomány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA

Olvasószerkesztő: Majoros Klára • Lapterv, tipográfia: Makovecz Benjamin
Nyomdai munkák: Akaprint Kft.

Vámbéry Ármin mellszobra Érden,
a Magyar Földrajzi Múzeum kertjében
(Domonkos Béla szobrászművész alkotása)

1871

KÖZÉP-ÁZSIAI
UTAZÁS,

MELYET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

1868-BAN

TEHERÁNBÓL A TURKMAN SIVATAGON ÁT,
A KASPI TENGER KELETI PARTJÁN KHÍVÁBA,
BOKHARÁBA ÉS SZAMARKANDBA

TETT ÉS LEÍRT

VÁMBÉRY ÁRMIN,

A MAGYAR TUD. AKADEMIA TAGJA.

MÁSODIK JAVITOTT ÉS BŐVÍTETT KIADÁS.

KILENCZ KÉPPEL.

PEST.

AZ ATHENÆUM TULAJDONA.

1873.

77 22 7491

alk.
Minden jog fenntartásával.

Keller